

Univerzita Hradec Králové
Pedagogická fakulta
Ústav primární a preprimární edukace

Chápání pojmu smrt u dětí předškolního věku

Diplomová práce

Autor: Zuzana Kljapová
Studijní program: N 7531 Předškolní a mimoškolní pedagogika
Studijní obor: Pedagogika předškolního věku
Vedoucí práce: Mgr. Veronika Smetanová

Hradec Králové

2017

UNIVERZITA HRADEC KRÁLOVÉ

Pedagogická fakulta

Akademický rok: 2016/2017

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

Jméno a příjmení:	Bc. Zuzana Kljapová
Osobní číslo:	P15K0301
Studijní program:	N7531 Předškolní a mimoškolní pedagogika
Studijní obor:	Pedagogika předškolního věku
Název tématu:	Chápání pojmu smrt u dětí předškolního věku
Zadávající katedra:	Ústav primární a preprimární edukace

Zásady pro vypracování:

Cílem práce je zjistit, jakým způsobem chápou pojem smrt děti předškolního věku, a to ve vztahu k tomu, zda se již setkaly či nesetkaly se smrtí někoho blízkého a jakým způsobem k tematice smrti přistupují v rozhovorech s dětmi jejich rodiče. Teoretická část se věnuje tématu smrti a umírání v kontextu rozumového vývoje dítěte předškolního věku, komunikaci mezi rodiči a dětmi a dalším souvisejícím tématům. Praktická část práce je zaměřena na dvě cílové skupiny, a to děti, které se ještě nesetkaly se smrtí nikoho blízkého a dále na ty děti, které již ztrátu někoho blízkého (rodiče či prarodiče) prožily. Metodou rozhovoru, dotazníku nebo focus group s rodiči bude zjišťováno, zda a jakým způsobem s dětmi o smrti mluví a pojetí smrti u dětí bude zjišťováno pomocí samostatně zvolené metody.

KÜBLER-ROSS Elisabeth. (2003). O dětech a smrti. Praha: Ermat. ISBN 80-903086-1-9.

Vedoucí diplomové práce:	Mgr. Veronika Smetanová Ústav primární a preprimární edukace
Oponent diplomové práce:	PhDr. Blanka Křováčková
Datum zadání diplomové práce:	18.12.2015
Termín odevzdání diplomové práce:	

doc. PhDr. MgA. František Vaniček, Ph.D.
děkan

PhDr. Pavel Zíkl, Ph.D.
vedoucí katedry

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou diplomovou práci vypracovala pod vedením vedoucí diplomové práce samostatně a uvedla jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne

Zuzana Kljapová

Poděkování

Touto cestou bych ráda poděkovala mé vedoucí práce Mgr. Veronice Smetanové za to, jak ochotně se mi po celou dobu věnovala. Její cenné rady a postřehy mi byly velmi nápomocné a velmi si jich vážím.

Mé další poděkování patří všem rodičům, kteří byli ochotni zapojit sebe i své děti do výzkumného šetření realizovaného v rámci této práce.

S poděkováním nesmím zapomenout ani na mé nejbližší, bez jejichž pochopení a trpělivosti by tato práce nevznikla. Velké díky si zaslouží zejména má sestra Mgr. Markéta Kljapová, jejíž cenné rady a doporučení jsem využila při vyhodnocování empirické části.

Anotace

Předkládaná diplomová práce se zaměřuje na děti předškolního věku a jejich povědomí o smrti a umírání. Popisuje zejména to, jakým způsobem děti rozumí konceptu smrti ve vztahu k tomu, zda již mají zkušenost s úmrtím blízké osoby či nikoli. Problematika je nahlížena také z pohledu rodičů předškolních dětí a jejich přístupu k dané problematice v rozhovorech se svými potomky.

V teoretické části se práce věnuje psychickému vývoji předškolního dítěte a také tématice rodiny a vztahů mezi dětmi a jejich rodiči. Tyto kapitoly shrnují to podstatné ve vývoji předškolního dítěte, co může chápání konceptu smrti ovlivnit. Další kapitola se zaměřuje na popsání vnějších aspektů a okolností, které determinují vývoj smýšlení o smrti a umírání u takto starých dětí. Jako podstatnou lze označit kapitolu, které shrnuje dosavadní teoretické poznatky o tom, jak dítě prožívá ztrátu blízké osoby a jakým způsobem dospělí k těmto dětem přistupují. Popisuje možné reakce na náročnou situaci a fáze, kterými obvykle truchlící prochází. Závěr poukazuje na možnosti psychologické pomoci truchlícím dětem a jejich rodinám.

V empirické části je pomocí rozhovoru zjišťováno, jakou úroveň pochopení dílčích atributů konceptu smrti je možno vysledovat u předškolních dětí. Těmito dílčími aspekty jsou nevyhnutelnost, univerzalita a její praktické použití, nezvratnost, ustání všech biologických funkcí a příčinnost. Rozhovory jsou vyhodnocovány kvantitativně. Cílem je zjistit možné rozdíly v chápání smrti u skupiny dětí, které již mají zkušenost s úmrtím blízké osoby, a dětí, které tuto zkušenost nemají. Výsledky jsou také posuzovány vzhledem k věku dětí. Druhá část výzkumu je pojata kvalitativně. Opět pomocí rozhovoru, tentokrát s rodiči předškolních dětí, je zjišťováno, jakým způsobem a při jakých příležitostech se v rodinách o této tématice hovoří.

Klíčová slova

Dítě, rodina, předškolní věk, komunikace, koncept smrti, ztráta, truchlení

Annotation

This diploma thesis focuses on preschool children and their awareness of death and dying. It describes in particular the way how children understand the death concept in relation to the fact whether they have or have not already experienced death of someone close to them. The topic is also viewed from the perspective of parents of preschool children. Their approach to this topic in conversations with their children is also taken into consideration.

In its theoretical part, this thesis focuses on the psychological development of a preschool child, as well as on the family and relationships between parents and their children. These chapters summarize what is important in the development of a preschool child and can influence the understanding of the death concept. The next chapter describes external aspects and circumstances that determine how these children's view of death and dying will develop. The essential chapter summarizes existing theoretical knowledge of how children experience loss of a close person and how adults approach them. It describes possible responses to a challenging situation and phases which a mourning person usually goes through. The conclusion points out the possibilities of a psychological support to mourning children and their families.

Through interviews, the empirical section determines the level of understanding of partial attributes of the death concept in preschool children. These partial attributes are inevitability, universality and its practical use, irreversibility, cease of all biological functions and causality. Quantitative approach is used for the evaluation of the interviews. The aim is to identify possible differences in understanding of death in a group of children who have already experienced death of someone close to them and a children who don't have this experience. The results are also evaluated with respect to the age of children. The second part of the research uses the qualitative approach. Through an interview again, however this time with parents of preschool children, it is investigated how and on what occasion families talk about this topic.

Keywords

Child, family, preschool age, communication, concept of death, loss, mournin

Obsah

Úvod.....	9
Teoretická část	11
1 Dítě předškolního věku a jeho psychický vývoj	11
1.1 Myšlení.....	11
1.2 Řeč a komunikace	12
1.3 Emoce a city	12
1.4 Fantazie a hra	13
2 Rodina a dítě předškolního věku	14
2.1 Vztahy mezi rodiči a dítětem	14
2.2 Rodičovská role v životě dospělého.....	15
2.3 Komunikace mezi rodiče a dítětem.....	15
3 Pojem smrt v životě dítěte předškolního věku.....	17
3.1 Chápání pojmu smrt ve vztahu k věku dítěte	17
3.2 Další aspekty ovlivňující dětské pojetí konceptu smrti.....	18
3.3 Tématika smrti a umírání v komunikaci rodičů a dětí	19
3.3.1 Příležitosti k rozhovoru o smrti	20
3.3.2 Vliv prostředí na utváření konceptu smrti u dětí	21
4 Ztráta blízké osoby v předškolním věku.....	23
4.1 Co a jak dítěti říci.....	23
4.2 Okolnosti úmrtí blízké osoby	25
4.2.1 Úmrtí očekávané	25
4.2.2 Náhlé úmrtí	25
4.2.3 Násilná smrt blízké osoby.....	26
4.3 Rozloučení se zesnulým	26
4.4 Fáze truchlení a vyrovnání se se ztrátou blízké osoby.....	27
4.5 Fáze truchlení ve vztahu k předškolním dětem.....	29
4.5.1 Fáze šoku a odmítnutí	29
4.5.2 Fáze hněvu, vzteku na zemřelého	30
4.5.3 Fáze idealizace zemřelého	30
4.5.4 Fáze vyrovnání.....	31
4.6 Provázení procesem truchlení	32
5 Psychologická pomoc v zármutku dětí	33
5.1 Psychoterapie	34
5.2 Terapie hrou	34
Empirická část.....	37
6 Cíl výzkumu.....	37

6.1	Výzkumné otázky.....	37
7	Metodologie	38
7.1	Popis výzkumného souboru	38
7.2	Nástroje	39
7.3	Předvýzkum.....	40
7.4	Postup při sběru dat.....	41
7.5	Zpracování a analýza dat.....	42
8	Výsledky výzkumu	44
8.1	Výsledky 1. části výzkumu	44
8.2	Výsledky 2. části výzkumu	49
9	Shrnutí a analýza výsledků	57
10	Diskuse.....	62
11	Limity výzkumu.....	64
	Závěr	65
	Použitá literatura a další zdroje informací	66
	Seznam tabulek	69
	Seznam příloh	70

Úvod

Před dvěma lety mé kamarádce zemřel po dlouhé nemoci manžel. Bylo to v době, kdy jejímu synovi byly tři roky. Cestou na pohřeb jsme se s další kamarádkou, která v té době měla podobně staré dítě, zamýšlely nad tím, jak vlastně takovou věc dítěti sdělit. Vzít ho na pohřeb? Jak mu vysvětlit, co se s tatínkem stalo a že už se s ním nikdy neuvidí? Může vůbec takhle malé dítě pochopit do důsledku, co to znamená, když někdo umře? Během mé desetileté praxe v mateřské škole jsem se s podobnou situací nikdy nesetkala a tato má osobní zkušenost byla vlastně prvním impulzem, abych si cíleně začala vyhledávat informace o tom, jak vůbec předškolní dítě pojmu smrt rozumí. Je nutno říci, že většina literatury věnující se dětem předškolního věku se tímto tématem zabývá pouze okrajově. Odborných publikací cíleně zaměřených na toto téma také není mnoho, o to méně pak těch, které by mohly být využity samotnými rodiči dětí.

Asi nejznámější autorkou věnující se otázkám umírání a procesu truchlení obecně je Elizabeth Kübler-Ross. Její kniha *O dětech a smrti* (2003) byla jednou z prvních, které jsem v souvislosti s tímto tématem studovala. Z jejího pohledu je pro dnešní společnost smrt a umírání něco, s čím si většina neví rady. Do chvíle, kdy se nedotýká přímo nás či našich blízkých, nemáme potřebu a důvod si ji nějak připouštět. Nebýváme konfrontováni se smrtí takovým způsobem, jak tomu bývalo v minulosti. Blízcí častěji umírali doma, pozůstalí je připravili na poslední cestu, dítě nebylo z těchto životních rituálů vyčleňováno. Vše se dělo naprosto přirozeně, spontánně a člověk se od nejútlejšího věku musel učit se ztrátou a úmrtím vyrovnávat. Dnes je nám nabízena celá řada služeb. Nemocní častěji než v rodinném prostředí umírají v nemocnici. Personál se o vše postará a pozůstalí vidí zesnulého až v den pohřbu připraveného v rakvi, někdy ani to ne. Jsem toho názoru, že o co méně jsme se smrtí konfrontováni v této osobní rovině, o to více jsme ji vystaveni ve veřejném prostoru. Prostřednictvím medií jsme denně informováni o úmrtí desítek lidí, které neznáme, ať už jsou to zprávy o válečných konfliktech, o dopravních nehodách či živelných katastrofách. V tomto ohledu jsme si zvykli přijímat informace o smrti, jsou pro nás jaksi neosobní, nedotýkají se vztahů s našimi blízkými a neovlivňují přímo náš život.

Proces vyrovnávání se se ztrátou blízké osoby se děje v soukromí, beze svědků. Nemáme mnoho možností k získání zkušenosti, jak takový proces funguje, jak jej prožívá někdo jiný a co vlastně takový truchlící od svého okolí potřebuje. Smrt je

spojena se ztrátou, se zármutkem, s truchlením. Podle Kastové (2015) je v procesu truchlení člověk jaksi osamocen, zabývá se minulostí, vzpomínkami na zesnulého a tím se stává odloučen od prožívání přítomnosti. Možná právě tato osamocenosť je to, čeho se bojíme a vyvolává v nás pocit, že smrt a tématika umírání je něco, čemu bychom se měli vyhýbat.

Touto diplomovou prací bych ráda přispěla k tomu, aby tématika smrti v životě předškolního dítěte nebyla z pohledu nás dospělých vnímána tak fatálně. Při hledání respondentů jsem se často setkala s odmítavým postojem ze strany rodičů, kteří měli obavy o to, aby jejich děti nebyly otázkami nějak poznamenány či aby „z toho neměly špatné sny“. Pokud jsou děti před těmito tématy chráněny, v rámci jejich ochrany o nich dospělí s nimi nehovoří, budou smrt vnímat jako tabu i v dospělosti. Budeme-li se zajímat o to, na jaké úrovni jsou děti schopny vnímat a chápat smrt, můžeme snáze najít způsob, jak o ní s nimi hovořit a učit je přijímat ji jako přirozenou součást lidského života.

Teoretická část

1 Dítě předškolního věku a jeho psychický vývoj

V předkládané diplomové práci je hlavním objektem zájmu dítě předškolního věku. K tomu, aby bylo možné zabývat se chápáním pojmu smrt u takto starých dětí, je třeba si nejdříve ujasnit, jaká je úroveň psychického vývoje a také k jakým změnám v oblasti kognitivní, citové i emoční u nich dochází.

V knihách z oblasti vývojové psychologie je předškolní věk vymezen obdobím zhruba mezi 3. až 6. rokem (Vágnerová, 2000; Říčan, 2004, aj.). Vágnerová (2000) uvádí, že charakteristickým znakem tohoto věku je rozvoj aktivity a uvolňování závislosti na rodině, což souvisí také s rozvojem komunikace, osvojováním běžných norem chování a získáváním zkušeností v interakci mezi dítětem a jeho vrstevníky. Také Říčan (2004) označuje předškolní věk jako období, kdy jsou kladeny základy socializace. Základním rysem dětské psychiky je v tomto věku živost a odvaha fantazie, která ještě není spoutána kázní a racionalitou.

Abychom pochopili, jak předškolní dítě přistupuje k otázkám smrti, zaměříme se nyní na to, jak se u předškolního dítěte rozvíjí zejména myšlení, řeč a komunikace, emoce a fantazie a hra.

1.1 Myšlení

Vágnerová (2000) jmenuje typické znaky dětského myšlení – egocentrismus, fenomenismus, magičnost a absolutismus. Znamená to, že předškolák má tendence zkreslovat své úsudky na základě subjektivních preferencí, čímž u něj dochází k nepřesnému poznání reality. Nechápe, že někdo jiný může vidět stejnou situaci odlišně. K vysvětlení si situací, kterým nerozumí, využívá svou bohatou fantazii. Ulpívá na určité zjevné podobě světa, která je pro něj bezvýhradná, neměnná a pravdivá. Podle Říčana (2004) je dalším znakem antropomorfismus, kdy jsou dítětem neživé věci ožívovány a jsou jim přikládány lidské vlastnosti. Předškolák hodně přemýšlí o světě, časté jsou otázky typu „Proč?“. Dítě zajímá, jak vznikl svět, jak ono samo na svět přišlo, s čímž souvisí i otázky, které se týkají smrti. Ve všech těchto dětských úvahách jsou uplatňovány právě výše uvedené charakteristické znaky myšlení, vědecká vysvětlení jsou pro dítě zatím příliš abstraktní a ne zcela srozumitelná.

1.2 Řeč a komunikace

Dítě po třetím roce začíná toužit po společenství svých vrstevníků, ke svému rozvoji potřebuje skupinu stejně starých dětí a jeho komunikace tak začíná překračovat rámec rodiny a nejbližších. K tomu, aby se dítě ve skupině vrstevníků umělo prosadit, dokázalo sdělit své potřeby např. učitelce v mateřské škole, je nutná určitá komunikační úroveň (Říčan, 2004). Hlavním komunikačním nástrojem se stává řeč, která souvisí do jisté míry s rozvojem myšlení. Vágnerová (2000) klade důraz na komunikaci mezi dítětem a dospělým zejména ve vztahu k rozvoji dětského mluvního projevu a myšlení. Právě tím, že rodiče ochotně a trpělivě odpovídají na otázky typu „Proč?“, učí své děti nejen rozumět vztahům mezi objekty, osvojit si nové výrazy, ale také podporují rozvoj správného vyjadřování. Užívání nových výrazů a také např. užívání slovních druhů jako číslovky či příslovce značí, že dítě danému jevu porozumělo, a ukazuje to na určitou vyspělost myšlení. Vztahům dětí předškolního věku s rodiči a jejich vzájemné komunikaci bude ve větší míře věnována kapitola 2 Rodina a dítě předškolního věku.

1.3 Emoce a city

V životě člověka hrají emoce důležitou roli. Plháková (2003) je popisuje jako odchylky od klidného toku prožívání. Jedná se o relativně ohraničené mentální prožitky, které mohou být pozitivní i negativní. Jsou to např. strach, zlost, radost, smutek. Oživují naši psychickou zkušenost, jsou doprovázeny bezděčnými mimovolnými projevy jako mimika v obličeji nebo pláč a také ovlivňují naši tělesnou složku (zrychlený tep apod.). Na formování citového prožívání se v raném dětství velkou měrou podílí učení probíhající v rámci vztahů s pečujícími osobami. Gillernová (2010) dává do spojitosti emocionální vývoj předškolního dítěte a jeho identifikaci s pohlavní rolí. Řada projevů emocí je pohlavní rolí do jisté míry regulována. Jinak přistupujeme k pláči u děvčat, jinak u chlapců. Emoce předškolního dítěte jsou zatím velmi nestálé, rychle se mění, jejich projevy jsou intenzivní a často expresivně projevovány navenek. V tomto věku již děti o svých prožitcích hovoří, uvažují o nich, snaží se je popisovat. Umí již rozpoznat emoce někoho jiného, stejně tak je v rámci hry připisují dalším objektům, hračkám. Zejména tím, že s dětmi o jejich pocitech a emocích hovoříme, učíme je porozumět jim, čímž příznivě ovlivňujeme jejich další emocionální vývoj. To souvisí také se schopností kontrolovat a ovládat své prožitky, což se děti učí zejména nápodobou. Významnou roli při tomto procesu učení má vychovatel, zejména rodič, který je dítěti nejbližším vzorem.

1.4 Fantazie a hra

Předškolní období je někdy nazýváno zlatým věkem hry. Již nikdy v budoucnu nebude mít dítě tolik času a příležitostí hrát si. Pokud se bavíme o hře, musíme ji nutně spojit také s rozvojem socializace, protože v předškolním věku již dítě ke hře vyhledává partnera či partnery zejména z řad vrstevníků. Ve hře má dítě prostor k rozvíjení svých komunikativních dovedností, k čemuž dochází zejména kontaktem s vrstevníky. Rozmanitost a zaměření her, které dítě baví, jsou odrazem jeho fantazie. Nezastupitelný význam má hra námětová, kde si dítě zkusí různé sociální role, vžívá se do postav a situací, které vidělo či prožilo. V podobném duchu se o hře vyjadřuje většina autorů (Říčan 2004; Matějček 2005; Špaňhelová 2008). Pokud se jedná o situace, které dítě ne zcela pochopilo nebo ho nějak více citově zasáhly, má pro něj hra také efekt terapeutický. Během opakovaného přehrávání se snaží situaci porozumět, prožít ji z jiného pohledu. Učí se vyrovnat se s vlastními strachy (Helus, 2009). Matějček (2005) dává do souvislosti právě rozvoj dětské hry a fantazie. Předškolní dítě při hře na rodinu již nebude jen napodobovat, co vidělo u maminky, ale díky bohaté fantazii rozvíjí hru o další situace, využívá zástupných předmětů a rekvizit. Fantazie však může pracovat pouze s tím, co dítě předtím vnímalo, prožívalo a poznávalo. Zdrojem inspirace jsou pro dítě nejčastěji nejbližší dospělí. Dalším zdrojem, který inspiruje dětskou fantazii, jsou pohádky a vyprávění příběhů. V pohádkách se děti učí bát, prožívají strach z pohádkových dějů v bezpečí svého domova se svým dospělým. Pohádky mají svou funkci výchovnou, poznáváme, co je dobré, co zlé apod. Pohádkový svět je svět kouzel, ta mají ve fantazii předškoláka také své místo. Matějček (2005) dále vyzdvihuje význam vyprávění příběhů ze života nebo vzpomínání na vlastní dětství dospělého vypravěče (rodiče, prarodiče). Nejen že pro dítě je takové vyprávění něčím novým, zajímavým, ale dochází při něm také ke sblížení a dává to dítěti příležitost se s dospělým ztotožnit.

Tato kapitola shrnuje to podstatné, co ovlivňuje psychický vývoj předškolního dítěte. Specifika v oblasti kognitivního i emočního vývoje odráží to, jakým způsobem je dítě schopno uvažovat nad konceptem smrti. Neméně významně působí v tomto ohledu i vztah dítěte k jeho nejbližším dospělým a jejich vzájemná komunikace.

2 Rodina a dítě předškolního věku

Výzkumná část práce se bude mimo jiné věnovat komunikaci rodiče a dítěte na téma smrti a umírání. Je na místě zaměřit se tedy na to, jaký význam má rodina v životě předškolního dítěte, jak se mezi jejími členy vyvíjí vzájemné vazby a vztahy. Výchova v rodině je do jisté míry interakční, ovlivňuje nejen osobnost dítěte, ale má vliv i na dospělého. Vztahy mezi rodiči a dětmi jsou hluboké, citové a trvalé. Rodičovská role a její význam pro dospělého se vždy odrazí v tom, jak s dítětem komunikuje. Vzájemná komunikace mezi předškolním dítětem a jeho rodičem má svá specifika a v rozvoji myšlení dítěte má své nezastupitelné místo.

Rodina má jedinečné a výsadní postavení v uspokojování základních potřeb dítěte. Vztahy mezi rodiči a dětmi jsou oboustranné, jsou tedy uspokojovány nejen potřeby dětí, ale i rodičů (Matějček, 2005). Matoušek (2003) považuje stálou přítomnost vysoce citově angažovaných rodičů za podmínku zdravého duševního i tělesného vývoje dítěte. Rodina je nezastupitelným činitelem také v uspokojení základní dětské potřeby bezpečí domova. Ve svém nejužším slova smyslu je tvořena rodiči a jejich dětmi, hovoříme o rodině nukleární. Rodina širší je obohacena o další příslušníky, tety, strýce, prarodiče, a další členy, se kterými dítě také vstupuje do interakcí a více či méně se také ti podílí na jeho výchově. Reichel (2008) uvádí, že oproti jiným sociálním skupinám je rodina specifická, pro dítě je primárním socializačním činitelem. Rodiče se na této primární socializaci podílí svou výchovou a péčí, na níž je dítě emočně závislé. Silná emoční vazba má vliv na to, že získávané hodnoty, návyky a normy se upevňují velmi silně. V tomto procesu socializačního učení se dítě identifikuje se svými vzory, tedy s rodiči, učí se zejména nápodobou.

2.1 Vztahy mezi rodiči a dítětem

Matoušek (2003) nahlíží na rodinu jako na systém vzájemných vztahů a vazeb mezi jednotlivými členy. Každý z těchto vztahů má jiná pravidla a jiné hranice, také míra nadřazenosti a podřazenosti účastníků se liší. Manželský podsystém je založen na intimním vztahu mezi mužem a ženou, rozhodují spolu o důležitých věcech a mimo jiné sdílí společnou zodpovědnost za své děti. Základní funkcí rodičovského podsystému je zabezpečení dětských potřeb. Rodič je v nadřazeném vztahu vůči dítěti, měl by být autoritou a určovat pravidla. Špaňhelová (2008) uvádí, že pro upevňování vazby mezi rodičem a dítětem je podstatná vzájemná a pravdivá komunikace sloužící

k budování důvěry, vysvětlování ze strany dětí i rodičů, společně strávený čas či sdílení radosti a fyzický kontakt. Podle Gillernové (2010) má výchova v rodině velký podíl na vývoji dítěte a vyzdvihuje význam kladného emočního vztahu rodiče k dítěti. Takový vztah se projevuje zejména pohodovou a otevřenou vzájemnou komunikací, kdy dospělý dítěti naslouchá, podporuje ho a povzbuzuje. Způsob výchovy je vždy ovlivněn vlastnostmi rodičů, jejich zkušenostmi pro výchovu, které si přináší ze své vlastní rodiny.

Mezi rodiči a jejich dítětem se začíná vztah budovat ještě před narozením potomka. Již během těhotenství se utváří primární vztah mezi matkou a dítětem a ihned po narození se rozvíjí. Dítě se v interakci se členy rodiny učí sociálním rolím. Základem funkční rodiny je pevný vztah mezi mužem a ženou, od nichž dítě přejímá vzorce chování, které bude v budoucnu samo uplatňovat. Zprvu je pro dítě významnější vztah k rodiči stejného pohlaví, se kterým se postupně identifikuje. Napodobuje to, co dělá, jak mluví a další způsoby chování, čímž se rozvíjí jeho intelekt, sociální inteligence i morální citění. Vazba mezi dítětem a rodičem opačného pohlaví se vytváří o něco později (Matoušek, 2003).

2.2 Rodičovská role v životě dospělého

Výchova v rodině není nikdy jednostranným působením rodiče na dítě, dochází zde k vzájemné interakci. Ve vztahu jsou rodič i dítě citově zainteresováni. Rodičovské postoje jsou do jisté míry ovlivněny tím, jak dítě splňuje nebo nesplňuje jejich dospělé potřeby. V interakci s vlastním dítětem rodič získává zkušenosti jinak nezískatelné. Dítě přináší nové výhledy do budoucnosti a dává jejich životu další rozměr. Rodinnou výchovu tak charakterizuje vysoká citová účast, kdy to, co prožívá rodič, se vždy odrazí i v prožívání dítěte (Matějček, 2005). Dle Vágnerové (2000) vlastní rodina dospělého formuje, naplňuje jeho potřebu intimní blízkosti. Rodičovská role se stává součástí identity dospělého, mění jeho dosavadní životní styl, objevují se nové povinnosti, kterým se musí přizpůsobit. Dítě přináší rodičům nové zkušenosti a zážitky, které jsou pro ně obohacujícím. Zejména pro ženy je rodičovská role způsobem seberealizace, dítě se stává smyslem existence pro jeho rodiče.

2.3 Komunikace mezi rodičem a dítětem

Jak již bylo zmíněno v první kapitole, pro předškolní dítě je typická jeho zvědavost. Zajímá ho svět a souvislosti v něm, typické jsou otázky „Proč?“. Rodič jako nejbližší

autorita je tak pro dítě nejčastějším zdrojem informací, což klade nároky zejména na jeho trpělivost. Špaňhelová (2008) uvádí, že tato komunikace nejen prohlubuje vztah mezi rodičem a dítětem, ale pomáhá dítěti utvářet si obraz o světě, ve kterém žije. Rodič by měl vysvětlovat a odpovídat pravdivě a jednoduše. Zdůrazňuje, že někdy je důležitá odpověď „Nevím“. Dítě tak pozná, že ani dospělý neví všechno a vytváří tím prostor pro společné hledání informací např. v encyklopediích.

Realita našeho světa je pro dítě problematická. Dost dobře ještě nechápe, jak svět funguje, a přitom je neustále nuceno se mu přizpůsobovat. Zejména symbolická hra a vyprávění jsou způsoby, kterými dítě vyjadřuje vlastní interpretaci světa a postoje, které k němu zaujímá (Vágnerová, 2000). Říčan (2004) uvádí, že se předškolák se svými věčnými „Proč?“ a „Jak?“ dostává k základním otázkám o lidském životě a světě, v němž žije. Zajímá ho, jak svět vznikl, jak přišel na svět i to, co se stane, když někdo zemře. Podle Špaňhelové (2008) je právě rodina jako prostředí důvěry, porozumění a lásky místem, kde by se mělo dozvědět odpovědi na tyto otázky. Dále radí, aby právě rodič na takové otázky odpovídal tak, aby mu dítě porozumělo a mělo možnost se k tématu vrátit a zeptat se na to, o čem přemýšlí. Důležitými prvky komunikace má být pravdivost, otevřenost a také čas, který dítěti poskytneme ke zpracování nových informací.

3 Pojem smrt v životě dítěte předškolního věku

To, jakým způsobem dítě chápe a uvažuje nad tématikou smrti a umírání, je ovlivněno jeho věkem a s tím související psychickou a kognitivní vyspělostí. Dalším aspektem, který koncept smrti u dítěte utváří, je osobní zkušenost se smrtí. Autoři Hunter a Smith (2008) ve své studii zmiňují výzkumy, které se věnují vývoji chápání konceptu smrti u dětí. Ty sledují porozumění základním komponentům konceptu smrti, kterými jsou univerzálnost, nevratnost a nefunkčnost. Pokud je jedinec schopen chápat univerzálnost, uvědomuje si, že všechny živé bytosti musí jednou zemřít. Nevratností se rozumí povědomí o tom, že bytost, která jednou zemře, už nemůže znovu obžít. Nefunkčnost je vnímána jako pochopení toho, že když někdo zemře, znamená to ukončení všech jeho biologických funkcí. V některých výzkumech je také věnována pozornost tomu, jak si děti uvědomují příčinnost a nevyhnutelnost smrti, tedy fakt, že neexistuje nic, co by člověk mohl udělat pro to, aby nezemřel (Hunter a Smith, 2008).

3.1 Chápání pojmu smrt ve vztahu k věku dítěte

Vývoj představy o smrti je nejčastěji nazírán z pohledu věku dítěte. U dětí mladších tří let je smrt abstraktním pojmem, nerozumí mu. Jejich pocity a projevy jsou spíše reakcí na tzv. separační úzkost, která je součástí tohoto vývojového stadia (Malá, 2007). Podle Bowlbyho (2013) je pro dvouleté dítě, které nedokáže tolerovat frustraci, každé delší odloučení od matky stejně náročné a paralyzující jako její úmrtí. Dítě si neuvědomuje smrt, ale nepřítomnost, a pokud tu primárně pečující osoba není, aby uspokojila jeho potřeby, prožívá dítě pocity ztráty, zoufalství a žalu.

Předškolní dítě už začíná nad smrtí teoreticky uvažovat, bojí se jí, je pro něj tajemná a záhadná. Spojuje ji s pojmy jako samota, nehybnost, odchod někam pryč. Pod vlivem pohádek a příběhů je spojována se zlými nebo temnými bytostmi, pracuje dětská fantazie a obrazotvornost (Říčan, 2004). Kolem čtvrtého až pátého roku věku děti vnímají úmrtí jako usnutí nebo odchod. Často je spojováno s odchodem do nebe, přetrvává představa, že mrtví mohou v nebi nebo pod zemí mluvit, vidět, slyšet apod. V souvislosti s magickým myšlením předškolních dětí narážíme na tzv. reverzibilní fenomén. Jedná se o situaci, kdy dítě věří tomu, že svou myšlenkou je schopno ovlivnit, co se stane. V případě úmrtí citově blízké osoby se u dítěte v tomto vývojovém stadiu mohou objevit výčitky, že smrt zavinilo např. tím, že se na danou osobu rozzlobilo (Malá, 2007). Rogge (1999) popisuje, že až do šesti let věku jsou dětské představy

o smrti vázány na specifické situace, na vlastní zážitky a smrt ještě není vnímána jako absolutní konec. Podobně hovoří také Langmeier a Krejčířová (2006), kteří uvádí, že nevratnost smrti předškolní dítě není schopno plně pochopit, a zmiňují určitou souvislost s dětskými hrdiny, kteří v pohádkách znovu ožívají např. kouzlem. Bowlby (2013) se však vyjadřuje v tom smyslu, že většina výzkumů, ze kterých vyplývá, že před šestým rokem nedokáže dítě chápat smrt jako nezvratný stav, se zaměřovala na děti v situaci, kdy byly zasaženy ztrátou blízké osoby. Naopak v obyčejném běhu života, v situaci, kdy vidí mrtvé zvíře, ke kterému nejsou citově vázány, jsou i mladší děti schopny přijmout fakt, že už neobživne, zcela přirozeně.

Mezi 6. až 8. rokem je dětská představa o smrti spojena s postavou smrtky, dítě si ji personifikuje. Až v tomto věku dokáže nad úmrtím uvažovat jako nad něčím, co nelze zvrátit (Malá, 2007). Kolem 10. roku věku už je schopno přijmout představu smrti jako něčeho absolutně konečného. V plné míře si uvědomuje její univerzálnost a to, že se může týkat i jeho samého. Proto se v tomto věku často objevuje strach ze tmy, samoty a dalších nebezpečí, za nimiž se skrývá právě obava o vlastní život. Poprvé je dítě nuceno se s touto skutečností vyrovnat. (Langmeier a Krejčířová, 2006). Rogge (1999) uvádí, že přibližně v tomto věku se dětí dotýká tematika živelných katastrof a neštěstí právě v souvislosti s obavami o život vlastní i jejich blízkých. Starší dítě již vnímá smrt jako přirozenou součást života a v souvislosti s konkrétními zkušenostmi ze života je pochopení finality smrti urychlováno (Malá, 2007).

V období adolescence dospívající nad tématikou smrti často filozofují, vede je k tomu jejich přemýšlení o smyslu života jako takového i jejich samotné existenci (Langmeier a Krejčířová, 2006). Malá (2007) v souvislosti s dospívajícími hovoří o tzv. koketování se smrtí, kdy se mladí lidé snaží smrti vzdorovat přehnaným riskováním a vyhledáváním riskantních a nebezpečných zážitků.

3.2 Další aspekty ovlivňující dětské pojetí konceptu smrti

Jak již bylo zmíněno, to, jakým způsobem vnímá dítě koncept smrti, je ovlivněno více faktory. Věk má souvislost s určitou kognitivní a emoční vyzrálostí, nelze ho ale vnímat jako jednoznačný ukazatel. Jak zmiňují také Hunter a Smith (2008), dvě stejně staré děti mohou být na odlišné úrovni v chápání pojmu smrt. Jako další faktory, které s pochopením komponentů konceptu smrti souvisí, uvádí kognitivní zralost a zkušenost s úmrtím v okolí dítěte. Kupka (2014) uvádí, že osobní zkušenost může dítě zažít na

velmi osobní úrovni (úmrťi někoho z rodinného kruhu, blízkého kamaráda), ale ovlivnit jeho chápání smrti může také úmrťi domácího zvířete a v širším úhlu pohledu i úmrťi, která dítě vidí zprostředkovaně např. v televizi. Upozorňuje dále na to, že taková zkušenost může vývoj chápání smrti nejen urychlit, ale v některých případech naopak zpomalit. Záleží zejména na tom, jak toto téma uchopí rodič nebo dospělý, který dítěti danou skutečnost sděluje, a jakým způsobem reaguje na otázky, které mu v této souvislosti dítě pokládá. Hunter a Smith (2008) se ve své práci zabývají také otázkou, zda komunikace mezi rodičem a dítětem nad touto tematikou, ať už v obecné rovině, tak v situaci, kdy je dítě zasaženo ztrátou někoho blízkého, může ovlivnit úroveň dětské představy o smrti.

3.3 Tematika smrti a umírání v komunikaci rodičů a dětí

Jak již bylo zmíněno výše, v určitém období předškolního věku děti začíná zajímat to, jak vznikl svět, jak přichází člověk na svět, ale i to, co se děje po smrti. Dospělí mohou být takovými otázkami zaskočení a neví, jak mají na ně reagovat. Mohou si myslet, že na rozhovory o těchto tématech děti nejsou dostatečně zralé. Důvody, které děti k tomuto přemítání vedou, mohou být různé, vyslechnou rozhovor dospělých, venku si všimnou mrtvého ptáka na chodníku nebo je zaujme informace v televizi. Pokud se jedná o situaci, která se dítěte a jeho nejbližšího okolí přímo nedotýká, a přesto je zaujme natolik, že se tímto tématem začne ve svých myšlenkách zaobírat a vyptávat se, ukazuje to na určitou kognitivní vyzrálost. To dává vychovateli signál, že dítě je připraveno slyšet odpovědi. Vždy však musí být adekvátní jeho věku.

Špaňhelová (2008) doporučuje, aby rodič předškolnímu dítěti vysvětlil, co to znamená zemřít. Vysvětlení by mělo být jednoduché, adekvátní dětskému chápání a pojetí světa a hlavně pravdivé. Grun a Rogge (2013) také zmiňují, že pokud dospělý taková témata s dítětem řešit nechce a odbývá je, může si to dítě vyložit tak, že o podobných věcech se mluvit nemá a potlačí je v sobě, což se odrazí na jeho pozdějším vývoji chápání konceptu smrti. Přitom rodič by dítě měl podporovat, aby nad těmito elementárními otázkami o životě uvažovalo. Postupně si tak utváří povědomí o čase a jeho plynutí, uvědomuje si, že jeho život se vyvíjí odněkud někam. Rozšiřuje si obzory svého povědomí o životě, situace jsou pro něj nové a s tím přicházejí i nové otázky, které v něm vyvolávají nejistotu. Hledáním odpovědí na věci, které ho zajímají, sytí svou potřebu jistoty.

Rogge (2004) uvádí, že do šesti let věku je dětmi smrt chápána jako stav přechodný, neuvědomují si její definitivnost. Smrt je pro ně něco, co se stane starým lidem, je jim tedy velmi vzdálená. Spojují si ji s osamělostí. Rodiče by měli vnímat, co děti k tématice smrti zajímá a na co se přesně ptají. Vzhledem k věku by mělo dítě získávat takové informace, které chce slyšet. Pouštět se do podrobných výkladů a sdělovat více, byť v dobré víře, by mohlo být na škodu prostě proto, že dítě nevyžádané informace zatím nedokáže zpracovat. V souvislosti s dětskými otázkami k tématice umírání a smrti uvádí Goldmanová (2015), že ne všechny otázky musí být zodpovězeny, ovšem nikdy by je dospělí neměli ignorovat. Naopak je vhodné dítě pochválit, pokud se nebojí zeptat se na to, co jej trápí a zajímá. Cílem by mělo být vytvořit pro dítě bezpečné prostředí, kde jsou otázky vítány a je na ně otevřeně odpovídáno. Rogge (1999) dále doporučuje, že pokud rodič v dané chvíli přesně netuší, co konkrétně dítě chce vědět, je vhodné použít tzv. zpětné otázky. Těmito otázkami dá rodič prostor k vyjádření dětských představ a sám tak získá konkrétnější obraz o tom, co dítě chce vědět a může na to lépe navázat. Navíc tak dává dítěti najevo, že jeho otázky jsou důležité a jsou brány vážně, dítě se tak cítí přijímáno. Cítí důvěru v dospělého na rozdíl od momentu, kdy by bylo odbyto se slovy „že na to je ještě příliš malé“. Podporovat tuto důvěru je nutné, dáváme tím dítěti najevo, že pokud bude mít v budoucnu další otázky, má se na koho obrátit. Grun a Rogge (2013) dodávají, že rodič nemusí být pohotově k dispozici a reagovat kdykoli. V situacích, kdy on sám prožívá žal nebo ho taková otázka zaskočí a neví, jak odpovědět, je dobré dítě neodbytný. Měl by dítěti vysvětlit, že teď mu neodpoví, ale určitě se k jeho otázkám vrátí později. Tuto podmínku je ovšem nutné dodržet.

3.3.1 Příležitosti k rozhovoru o smrti

Dítě předškolního věku by už mělo být nějakým způsobem konfrontováno a seznamováno s realitou smrti. Využíváme k tomu běžné události ze života dítěte. Pokud nahlédneme do dětských knih, sledujeme, v jakých oblastech jsou děti vzdělávány v rámci mateřských škol, zjistíme, že příležitostí není zase tak málo, jak by se na první pohled mohlo zdát. Střídání ročních období a s tím související změny v přírodě, pozorování hmyzu a zvířat žijících v okolí dítěte, péče o domácího mazlíčka, to vše jsou příležitosti, které můžeme využít při hovorech o cyklu života, k němuž smrt neodmyslitelně patří. Nenápadně tak připravujeme příležitosti k dětským otázkám. Je mnohem snazší vysvětlit, že např. ten mrtvý pták už znovu neobživne a nebude létat,

než rozebírat podobnou tematiku v situaci, kdy se rodina vyrovnává se smrtí milovaného dědečka (Coloroso, 2008).

Dítě se spíše naučí se ztrátou, žalem a smutkem zacházet, bude-li je poznávat nejen z příběhů a pohádek, případně z televizní obrazovky, ale i z běžného života. V současné době děti nemají tolik přirozených příležitostí setkat se smrtí, jak tomu bylo dřív, kdy byly svědky např. porážení hospodářských zvířat. Matějček (1996) v této souvislosti mluví o výchovné funkci malých domácích mazlíčků. Průměrný život např. křečka trvá kolem dvou let, je tedy pravděpodobné, že dítě jeho úmrtí zažije. Pokud se tak stane, je opět na rodiči, aby situaci dítěti citlivě vysvětlil a přiblížil mu, jak se se zvířátkem, ke kterému mělo jistě kladný citový vztah, může rozloučit. Rozhodně není vhodné úmrtí zvířátka zatajovat nebo vykládat, že jen spí. Dítě si prožije smutek a lítost nad ztrátou, což ho může posunout v pochopení konceptu smrti jako stavu, který je nezvratný.

3.3.2 Vliv prostředí na utváření konceptu smrti u dětí

Dětské představy o tom, co se stane, když někdo zemře, jak se to může stát, zda je to definitivní konec apod., jsou utvářeny na základě toho, co se dozví od ostatních lidí. Svou roli v tom sehrává také sociokulturní prostředí, v němž vyrůstá, a rodinná výchova. Ani mezi dospělými nenajdeme shodu v tom, jak si na takové otázky odpovídají, své v tom sehrává víra a náboženství. Jiné představy panují mezi ateisty, jiné mezi věřícími. Tato roztržičnost názorů a představ může být podle Bowlbyho (2013) jednou z příčin, proč v západních společnostech tematika smrti a umírání bývá odsouvána na okraj zájmu, tabuizována a i mezi dospělými kolem ní panuje tolik nejistoty. Dětem je často vysvětlováno, že mrtvý odešel do nebe, vzal si ho k sobě Bůh apod. Pro věřící rodiče je taková informace v souladu s jejich vlastním přesvědčením, u většiny dalších však nikoli. Vzniká tu tedy rozpor mezi tím, co dospělý dítěti sděluje a čemu věří, což dítě většinou vycítí. Kübler-Rossová (1992) uvádí, že pokud je dítě utěšováno tím, že mrtvého si k sobě vzal Pán Bůh, zejména pokud rodina není věřící, není to dobré. Děti vycítí, že sám dospělý takovému tvrzení nevěří, a může se cítit odbyto. Jeho nejistota se prohlubuje a samo se takto naučí, že smrt je věc, o které se nemluví.

Z dosavadního textu vyplývá, že ve chvíli, kdy se dítě samo začne ptát na otázky související se smrtí, začíná být připraveno slyšet pravdivé informace. Motivací

k přemýšlení nad tímto tématem může být vyslechnutí příběhu, ve kterém některá z postav zemře, nebo pohled na mrtvé zvíře u silnice. Je možné, že už podobný příběh slyšelo v minulosti a nikdy podobně nereagovalo, nebylo zatím na takové mentální úrovni. Dospělý by měl být na takové otázky připraven a neměl by zájem dítěte odbýt. Od malička by děti měly být seznamovány s přirozeným koloběhem života, který s sebou přináší také zánik a smrt. Pro inspiraci můžeme jít do přírody, sledovat rostliny a vliv povětrnostních podmínek na ně, vývoj a život hmyzu a zvířat, které dítě zná ze svého okolí. Na tyto všechny skutečnosti je poté možno navázat v situaci, kdy se dítě musí vyrovnat např. s úmrtím svého domácího mazlíčka. To je dalším krokem k tomu, aby dítě bylo konfrontováno se smrtí a její nezvratností, univerzalitou, nefunkčností a nevyhnutelností. Dospělý by však vždy měl mít na paměti věkové limity v chápání světa u předškolních dětí. Sdělovat jen to, co dítě chce slyšet, zajímat se o představy, které dítě o smrti má. Dospělý by měl být citlivý a přijímat dítě. Spíše než předkládat hotové univerzální pravdy, měl by dítě vyslechnout a rozptýlit jeho obavy. Pro dítě je hodnotnější, když přiznáme, že neznáme odpovědi na všechny jeho otázky, než mlžít a dávat nesmyslná vysvětlení, např. že mrtvý jen spí apod. Velký význam má v takových rozhovorech pravdivost a autentičnost. Je snazší zabývat se otázkami souvisejícími s úmrtím, např. když vidíme mrtvého ptáka u řeky, ke kterému dítě ani dospělý nemá blízký citový vztah. Otvírá se tedy prostor pro dětské otázky ve chvíli, kdy není zasaženo ztrátou, která pro něj nemá následky do budoucna. V jistém slova smyslu o smrti teoretizuje. Toto přirozené a nenásilné seznamování se smrtí je pro dítě vklad do budoucnosti. Situaci, kdy se dítě bude nuceno vyrovnat se ztrátou někoho blízkého, nemůžeme nikdo předvídat.

4 Ztráta blízké osoby v předškolním věku

Výše bylo popsáno, jak dítě nad smrtí uvažuje, které skutečnosti již je schopno vnímat a kterým ještě neumí zcela porozumět. Jak se tedy zachovat v situaci, kdy dítěti zemře blízká osoba, a my stojíme před otázkou, jak mu o tom povíme? Blízkým člověkem je pro dítě předškolního věku bezesporu rodič nebo jiná primárně pečující osoba. Může to být ale také sourozenec, babička nebo někdo další ze širšího příbuzenstva, zejména pokud se dotyčný v jeho životě objevoval často a s dítětem měl hlubší vztah. Pokud jsme v situaci, kdy dítěti oznamujeme takovou smutnou zprávu, je dobré vědět, jakým způsobem může reagovat, a být připraven na to, že ne vždy bude jeho reakce taková, jakou očekáváme. Stejně jako dospělý i dítě si musí projít procesem truchlení a vyrovnání se se ztrátou ve svém životě. Průběh tohoto procesu bude vždy zcela individuální a svou roli v něm bude sehrávat několik faktorů.

Dudová (2013) například upozorňuje, že dítě se učí od dospělých, což platí i v otázkách vyrovnání se se smrtí. Pokud tedy dospělí před dítětem nechtějí otevřeně prožívat svůj žal, dítě své pocity smutku také skryje. Bude se cítit samo a postupně u něj narůstá pocit izolace. Zármutek a truchlení jsou přirozené reakce na ztrátu. Jedná se o náročné životní situace, které se odráží jak na tělesném, tak psychickém stavu člověka. Projevy a jejich intenzita v procesu vyrovnávání se se ztrátou jsou proměnlivé. Pro dospělého je důležité, aby měl představu o tom, jaká jsou specifika těchto situací u dětí předškolního věku.

4.1 Co a jak dítěti říci

V našem současném světě se asi málokdy stane, že by předškolní dítě bylo přímým svědkem úmrtí blízké osoby. Ve většině případů jsou děti informovány o této skutečnosti někým z rodiny nebo jiným dospělým. Pokud se jedná o úmrtí jednoho z rodičů, zůstává tento náročný úkol nejčastěji na žijícím rodiči, který sám prožívá žal a zármutek. Okolnosti smrti mají také svůj dopad na to, jak dítě informaci přijme a jak bude probíhat jeho proces truchlení. Reakce bývají jiné, pokud se jedná o úmrtí po delší závažné nemoci nebo je naopak nečekané např. důsledkem dopravní nehody. Ve chvíli, kdy dospělý musí dítěti sdělit zprávu o úmrtí, před ním stojí mnoho otázek. Kdy to dítěti říci? Jakým způsobem? Co všechno sdělit? Jak bude dítě reagovat?

Bowlby (2013) stejně jako většina dalších autorů, kteří se touto problematikou zabývají, doporučuje sdělit informaci co nejdříve, neoddalovat to. Dítě by se mělo co nejdříve

dozvědět, co se stalo a jaké následky to přináší. Dále uvádí jako klíčové dvě informace, které má dítě znát. Za prvé, že dospělý, který zemřel, se už nikdy nevrátí, a za druhé, že tělo bude pohřbeno. Taková sdělení mají být jednoduchá, bez zbytečných detailů, které by je mohly rozrušit. Některá vysvětlení mohou být pro dítě matoucí. Často zejména u starých lidí je užíváno slovního obratu, že „usnul navždy“. Spánek je však přirozená aktivita živých bytostí, předškolní dítě tak snadno může nabýt dojmu, že i ono by ve spánku mohlo zemřít. U citlivého dítěte se mohou objevit obavy z usínání. Stejně tak výraz, že mrtvý „odešel do nebe“, s sebou přináší komplikace v dětském chápání smrti. Pokud někdo někam odejde, dítě ze své dosavadní zkušenosti může usoudit, že se opět někdy vrátí.

Goldmanová (2015) uvádí, že dospělí mají největší obavu z toho, že se dítě bude vyptávat na detaily a okolnosti smrti. Předškolní dítě však často uspokojí jednoduchá a pravdivá odpověď. Na obšírné a detailní vysvětlování nemá ještě dostatečně vyvinutou pozornost. S největší pravděpodobností mu bude stačit oznámení dané skutečnosti. Mnohem důležitější je, aby se cítilo přijímané a získalo jistotu, že pokud bude později mít otázky, je tu pro něj někdo, kdo mu na ně odpoví. Vědomí toho, že je možné se k tématu vracet, je podstatné. S postupujícím věkem bude dítě nad úmrtím dané osoby uvažovat jinak.

Společné prožívání žalu

Vyrovnání se se smrtí blízké osoby u dětí komplikují situace, kdy ostatní dospělí před ním svůj vlastní smutek skrývají. Pod dojmem, že takto své dítě ochrání před nepříjemnými prožitky, se snaží chovat zcela běžně, jako by se nic nestalo. Dítě ale svůj smutek prožívá a může nabýt dojmu, že je ve svém žalu samo, cítí se izolováno. Tyto pocity izolace a osamělosti v něm podporují vnitřní nejistotu. Dítě často prožívá ztrátu všeho toho, co si se zemřelým spojovalo, což si může uvědomovat až s časovým odstupem (Děti truchlí jinak, 2015). Otevřené prožívání žalu a zármutku má očištný a uvolňující účinek, a pokud dospělý svůj smutek před dítětem neskrývá, pomáhá mu projít tímto procesem úspěšně (Dudová, 2013). Podle Kastové (2015) je důležité si svůj zármutek připouštět, jedině tak ho můžeme skutečně prožít a překonat ztrátu. Zdůrazňuje, že v tomto procesu je nezbytné si vzájemně pomáhat. Elliot a Place (2002) upozorňují na to, že reakce mladších dětí nebývají tak výrazné, jak možná dospělí očekávají. Taková reakce však není známkou potlačení citů, ale je naprosto přiměřená

předškolnímu věku. Ke zpracování takové informace a uvědomění si všech důsledků potřebuje dítě čas.

4.2 Okolnosti úmrtí blízké osoby

Jsou situace, kdy je dítě se smrtí konfrontováno přímo, stane se účastníkem nebo svědkem dopravní nehody, během níž zemře jeden z rodičů. Jiná je situace v momentě, kdy rodič delší dobu trpí nějakou nemocí, na jejíž následky zemře. Jedná se tak o situaci víceméně očekávanou a dospělí by měli tento čas využít i k tomu, aby dítě na blížící se ztrátu připravili. Mnohdy se dospělí snaží dítě před takovými situacemi chránit, mlží a zatajují dítěti skutečnost, to v něm však vyvolá jen nejistotu a celý proces truchlení to značně komplikuje. Okolnosti, které souvisí s úmrtím dítěti blízké osoby, mají vliv na celý průběh procesu truchlení. Dospělí by je měli vzít v úvahu a přizpůsobit tomu svůj přístup k celé situaci.

4.2.1 Úmrtí očekávané

Kübler-Rossová (1992) uvádí, že i děti by měly mít možnost rozloučit se s umírajícím. Pokud je dítě přítomno v domě, kde jejich blízký právě zemřel, přivádí je to k poznání, že smrt je běžnou součástí života. Pokud jsou odvezeny k příbuzným a vše se děje bez jejich přítomnosti, mohou vnímat, že smrt a věci kolem ní jsou tabu. Moody (2005) k situaci, kdy je ztráta očekávaná, uvádí, že sice pozůstalí mají čas rozloučit se a na ztrátu se připravit, ale v době úmrtí již bývají velmi fyzicky i psychicky vyčerpaní. Podle Goldmanové (2015) je důležité aktivně zapojit dítě do chodu rodiny, dáme mu tím najevo, že není přehlíženo. Dítě by mělo být o stavu nemocného alespoň rámcově informováno. Pokud je drženo stranou od těchto informací a náhodou něco zaslechne, jeho dětská fantazie si může začít vytvářet obrazy, které v něm vyvolávají nejistotu a obavy.

4.2.2 Náhlé úmrtí

Jiná situace nastává ve chvíli, kdy úmrtí blízké osoby přichází nečekaně. Smrt rodiče takto malých dětí bývá předčasná a často náhlá. Podle Moodyho (2005) bývá truchlení pozůstalých v takové chvíli intenzivnější, emoce smutku a lítosti se projevují velmi silně. Důvodem je i fakt, že lidé neměli čas se s mrtvým definitivně rozloučit. Bowlby (2013) dodává, že tento moment je šokem pro všechny pozůstalé, kterým se bortí dosavadní plány a naděje. V takové chvíli je trpělivost a pochopení dospělých pro

pozůstalé dítě potřeba nejvíce. Ti však ve své vlastní bolesti mnohdy nejsou schopni mu potřebnou pozornost poskytnout.

4.2.3 Násilná smrt blízké osoby

Pokud dítěti zemře blízký člověk, je to samo o sobě zdrcující. O co horší je ale situace, kdy se jedná o násilnou smrt? Krtičková (2013) i v těchto případech radí nezatajovat okolnosti úmrtí. Je třeba, aby věty, které k dítěti pronášíme, byly jasné a jednoduché. Než si vymýšlet milosrdné lži, je lepší říci, že přesné informace neznáme. Goldmanová (2015) pravdomluvnost i v těchto otázkách vidí jako nezbytnost pro zachování vzájemné důvěry mezi dítětem a dospělým. Pokud by se dítě v budoucnu dozvědělo např. od spolužáků, že dotyčný zemřel jinak, než mu bylo řečeno, byla by jeho důvěra vůči blízkým, kteří ho chtěli chránit, otřesena a narušilo by to jejich vzájemné vztahy.

Bylo již zmíněno, že truchlení je proces, který se vyvíjí a jehož výsledkem by v ideálním případě mělo být smíření se se ztrátou. Tento proces probíhá z časového hlediska velmi individuálně, i když fáze, kterými si pozůstalí prochází, bývají podobné.

4.3 Rozloučení se zesnulým

Se smrtí člověka byla v minulosti spojována řada rituálů, které měly pozůstalým dát šanci rozloučit se s milovanou osobou a pomoci jim úspěšně zvládnout proces truchlení. Význam těchto rituálně prováděných činností často vyzdvihuje Kübler-Rossová (1992). Uvádí například, že pokud dotyčný tušil, že přichází jeho poslední chvíle, sešli se jeho nejbližší kolem jeho postele, aby se naposledy rozloučili. Po smrti tělo zemřelého zůstávalo v domě, rodina jej umyla a připravila k pohřbu. Přes noc se držela stráž u mrtvého, zapálila se za něj svíce. Vyvrcholením tohoto procesu byl pohřeb, který měl opět svůj průběh a symboliku. Všechny tyto situace byly přítomny i děti bez ohledu na jejich věk. Poznávaly, že smrt je součástí života, a postupně se učily ji přijímat.

Rituály mají v životě předškolního dítěte důležitou roli. Jejich nastavení a fungování v běžném životě dává dítěti pocit jistoty, předvídatelnosti situací. To je v tomto vývojovém stadiu stěžejní, dítě poznává hranice svých možností. Někdy si samo vytváří své vlastní rituály, aby se lépe orientovalo v neznámých životních situacích. Rituály by dítěti měly být oporou a ujasňovat mu životní cestu (Grun a Rogge, 2013). Je tedy zřejmé, že také rituály týkající se rozloučení se zesnulým mohou být dítěti podporou při zvládnání ztráty.

Pokud rodina zná zdravotní stav umírajícího, měla by s tímto faktem citlivě seznámit i děti. V současnosti více dlouhodobě nemocných umírá spíše v nemocničním pokoji než ve své vlastní posteli. Dítě tak ztrácí bližší kontakt s umírajícím a mnohdy ani netuší, kde je a proč. Tím, že dítěti sdělíme pravdivé informace, předcházíme tomu, aby si ve své fantazii vytvářelo vlastní mylné domněnky, proč ho umírající opustil. Kübler-Rossová (2003) doporučuje, pokud je to možné, umožnit dítěti alespoň krátkou návštěvu nemocné osoby, pokud k ní mělo blízký vztah. Těchto několik chvil k rozloučení může mít vliv na pozdější proces vyrovnávání se ztrátou.

Pohřeb

Matějček (1996) popisuje, že v minulosti byl pohřeb rodinnou slavností, které se děti běžně účastnily, a to nejen v případě úmrtí někoho z nejbližších. Jednalo se o vnější podobu truchlení, které mělo svůj řád, čas a formu. Pozůstalým byla vyjadřována podpora ze strany okolí. Otázka je, co z této rituální tradice přetrvalo dodnes?

I nyní by mělo být dětem umožněno zúčastnit se pohřbu jim blízké osoby. Atributy pohřebního dne jako společné setkání příbuzných, slavnostní forma smutečního aktu, hudba, květiny apod. umožňují dítěti pochopit, že smrt je opravdu konečná a definitivní. Toto slavnostní zakončení mu dává také pocit sounáležitosti s jeho rodinou, se kterou může prožívat a sdílet podobné pocity (Děti truchlí jinak, 2015). Také Malá (2007) říká, že rituál pohřbu je vlastně veřejným potvrzením toho, že došlo k závažné změně. Kübler-Rossová (2003) doporučuje zapojit dítě do příprav spojených s pohřbem nebo následnou rodinnou sešlostí, aby se cítilo užitečné. Vždy je ovšem třeba dopředu vysvětlit, jak bude pohřeb probíhat, co se bude dít a samozřejmě dát dítěti na výběr, jestli se zúčastnit chce.

4.4 Fáze truchlení a vyrovnání se se ztrátou blízké osoby

Coloroso (2008) hovoří o truchlení a prožívání smutku nad ztrátou milované osoby jako o cestě. Na této cestě se každý pohybuje svým vlastním způsobem a tempem, neexistují žádná schémata a termíny, kdy a jak dlouho by měl člověk jednotlivé fáze truchlení prožívat. Vše je zcela individuální a závislé na mnoha vnitřních i vnějších okolnostech samotného truchlícího. Kastová (2000) popisuje truchlení jako proces, jímž se odpoutáváme od člověka, kterého jsme ztratili. Tento proces nás znovu přivádí k tomu, abychom žili náš vlastní život a přitom neztratili to vzácné, co nás se zemřelým spojovalo.

V literatuře jsou celkem hojně popsány fáze, kterými prochází dospělí v rámci vyrovnání se se smrtí blízké osoby. Asi nejznámější autorkou, která je s touto problematikou spojována, je Elizabeth Kübler-Rossová. Ta se ve své práci O dětech a smrti (2003) ve vztahu k dětskému pojetí vyrovnání se ztrátou zaměřuje zejména na děti, které jsou v terminální fázi onemocnění a čelí tedy vyrovnání se s vlastním úmrtím. Fáze, kterými si dítě během svého smířování se smrtí prochází, jsou velmi podobné procesu, kdy se dítě vyrovnává se smrtí osoby jemu blízké. Je na místě přiblížit si její model pěti fází vyrovnání se ztrátou v obecné rovině. Následně bude věnován prostor popsání fází a jejich průběhu, který je typický pro děti.

Fáze smutku podle Elizabeth Kübler-Rossové

Fáze negace

Jedná se o prvotní šok, během kterého nejsme schopni přijmout daný stav. Člověk je zmatený a není schopen vnímat informace, které mu jsou sdělovány. Následně se objevuje popírání skutečnosti, objevuje se přesvědčení, že došlo k omylu a situace se vrátí do normálního stavu. Typické je, že se pozůstalý stahuje do ústraní, aby se se situací mohl vyrovnat.

Fáze agrese

Také fáze zlosti a vzteku, hledání viníka. Člověk je plný negativních emocí, které sám těžko ovládá. Zlobí se na okolí, obviňuje Boha. Dále se objevují pocity viny, člověk přemítá, proč takový osud potkal právě jeho. Svou zlost si může vylévat na okolí a blízkých.

Fáze smlouvání

V tomto stadiu už člověk je schopen přijmout realitu své ztráty. Ještě ovšem není připraven přijmout ji se všemi jejími důsledky. Začíná smlouvat s osudem, s Bohem. Člověk vnitřně touží odvrátit nevyhnutelnou situaci. Slibuje, že bude dobrým, lepším, jen když jeho žena nezemře. Podobné pocity prožívá i nemocný, který nejčastěji hraje o čas.

Fáze deprese

V této fázi již je člověk vyčerpán zmařenými nadějemi. S postupem času zjišťuje, že skutečnost nezmění a propadá zoufalství a depresi. V ničem nevidí smysl a právě

v tomto období je důležitá podpora další osoby, se kterou je možno sdílet své pocity a vnímat, že na to není sám.

Fáze smíření

V této poslední fázi dochází k akceptaci dané situace a člověk již je schopen ji zcela přijmout a vyrovnat se s následky. Po přijetí pravdy může člověk dosáhnout stavu klidu a vyrovnanosti, stejně tak u něj může nastat stav rezignace. (Fáze vyrovnávání se s těžkou nemocí a ztrátou, 2015).

4.5 Fáze truchlení ve vztahu k předškolním dětem

Jednotlivé fáze prožívání smutku u dětí a jejich posloupnost uvádí různí autoři (Coloroso, 2008; Grun a Rogge, 2013; Kübler-Ross, 2003 aj.) ve větší či menší shodě. Následný výčet je orientační, ne všechny děti musí nutně projít každým stadiem a v daném pořadí. Je však dobré znát je a vědět, co v takové chvíli dítě prožívá. Určité projevy během procesu truchlení se dospělým mohou zdát patologické nebo neadekvátní. Pokud si však uvědomíme, co dítě prožívá a vnímá uvnitř, můžeme mu lépe pomoci jednotlivé fáze zvládnout.

4.5.1 Fáze šoku a odmítnutí

Pokud dítě v první fázi odmítá přijmout fakt o úmrtí blízké osoby, ukazuje to na citové přetížení. Dítě se s tímto faktem nevypořádalo, nechce mu uvěřit a vyhýbá se mu. Rogge (2013) popisuje, že v této fázi se u dítěte aktivují různé obranné mechanismy. Jedním z nich může být přehnaná veselost a aktivita, vlastně naprostý opak toho, co bychom čekali. Jindy se u dítěte objevuje přecitlivělost na sebemenší stresové podněty. Děti na ně reagují přehnaným pláčem, hroučí se nebo mohou být zlostné. Mechanismus odmítání se může projevit také regresivním chováním. Podle Krtičkové (2013) v této fázi děti někdy unikají do svého imaginárního vnitřního světa, ve kterém pro ně rodič žije dál. Na nevědomé úrovni může dítě pěstovat vztah se zemřelým, přestože navenek působí, že fakt o úmrtí přijalo klidně. V případech, kdy dítě nepláče a může to vypadat, že vlastně netruchlí, se emoční uvolnění zpravidla dostaví později. Dospělí nemusí zachytit jasné signály o tom, co dítě prožívá. Výjimkou nebývají různé psychosomatické obtíže ani projevy agrese.

Coloroso (2008) o této fázi hovoří jako o fázi zoufalství. Shoduje se v názoru, že dítě odmítá skutečnosti uvěřit, přijde mu jako zlý sen, ze kterého se probudí. V prvních

dnech po úmrtí blízké osoby se děti mohou cítit zahlceny vlastními pocity, nebo naopak nemusí cítit vůbec nic. Dítě je často v šoku, zejména ve chvílích, kdy úmrtí přišlo náhle a i dospělí jsou jím zaskočeni. Podle Kastové (2000) může tato fáze trvat několik hodin nebo i několik měsíců. Bowlby (2013) popisuje dva případy dětí ve věku čtyř let, ve kterých je patrné, že i ve chvíli, kdy jsou dospělí k dítěti citliví a pro truchlení jsou vytvořeny příznivé podmínky, může se u nich fáze popírání úmrtí a doufání v návrat zesnulého objevovat opakovaně i v horizontu jednoho roku od události.

4.5.2 Fáze hněvu, vzteku na zemřelého

Poté, co se dítě vzpamatuje z počátečního šoku, objevuje se v jeho mysli často otázka „Proč se to muselo stát?“ Dítě propadá hněvu na zemřelého, zejména pokud to byl rodič, vyčítá mu, že ho tu nechal, opustil ho. Vztek může být zaměřen také proti Bohu, který mu blízkou osobu vzal. Jak již bylo zmíněno výše, dítě může nabýt dojmu, že je za úmrtí odpovědné a provází ho výčitky. Pocity zlosti mohou vycházet také z nespravedlnosti, kterou dítě může pociťovat. Vidí ostatní děti, které jsou šťastné, a vnímá svou situaci jako křivdu. Zlost nemusí být často projevována expresivně a vůči konkrétním osobám. Mohou se objevit pocity rozmrzelosti, podrážděnosti a je nutné je brát jako součást bolesti, která je prožívána. Je potřeba dítěti dát najevo, že jeho zlost je přirozená reakce. Malé děti žijí s představou, že mít zlost je něco špatného, na druhou stranu ji v této situaci neumí ovládnout, to může být zdrojem frustrace. Opět pomáhá trpělivý přístup dospělého, který nabídne dítěti prostor k vyjádření vlastních pocitů (Malá, 2007). Také Kübler-Rossová (2003) uvádí, že u malých dětí vede potlačovaná zlost k tomu, že si ji později vylévají na bezbranných zvířatech nebo slabších jedincích. Coloroso (2008) v této souvislosti zmiňuje, že pokud dítě vybíjí svůj vztek agresivním chováním, jeho zlost to jen zvětší. Na druhou stranu potlačený vztek, který dítě schová hluboko v mysli, se může proměnit v hořkost. Doporučuje tedy, aby si s dítětem dospělý promluvil o jeho vzteku. Otázky typu „Proč se vlastně zlobím?“, „Kde se můj vztek bere?“ mohou dítě přivést k poznání, že za jeho zlobou se skrývají jiné pocity. Toto zjištění může být dalším krokem na cestě ke smíření a vyrovnání se ztrátou.

4.5.3 Fáze idealizace zemřelého

S fází hněvu se často střídá stadium, kdy si dítě zemřelého idealizuje. Tyto změny mohou být časté a náhlé. V tomto období je pro dítě důležitý každý malý detail, který si spojuje se zesnulým. Věci po zesnulém jsou zdrojem příjemných prožitků, stejně tak místa, která společně navštěvovali, vyvolávají šťastné vzpomínky. Vše, co zesnulá

osoba dělala, se dítěti jeví jako správné a ideální. Malé děti touží nosit např. máminu sukni, vlastnit hřeben po babičce apod. Zejména v období, kdy se utváří identita vlastního Já, může hrozit nebezpečí, že dojde k útlumu jejího rozvoje (Grun a Rogge, 2013). Malá (2007) uvádí, že dítě může dokonce přejímat gesta či charakteristické znaky chování zemřelého. Bowlby (2013) v jedné z kazuistik popisuje, jak pětiletá dívka mluvila se svým otcem stejným tónem a používala stejné výrazy jako její zesnulá matka. Malá (2007) dále popisuje, že idealizace zesnulého je vedena dětskou touhou zachování života osoby, která jej opustila. K tomu dodává, že je nutné, aby si dítě zachovalo vyvážený pohled, tudíž pamatovalo si i slabosti zemřelého.

4.5.4 Fáze vyrovnání

Konečnou fází procesu truchlení by v ideálním případě mělo být smíření se ztrátou blízké osoby a nový pohled na vztah, který s ní dítě mělo. Grun a Rogge (2013) popisují, že nyní již je dítě schopno k zemřelému navázat zralejší vztah. Stále může prožívat smutek a dospělý by tu opět měl být pro to, aby mu ukázal, jak s tímto smutkem naložit. Coloroso (2008) hovoří o smutku, který je smíšený s pocitem klidné radosti a smíření. Pokud truchlícímu vzpomínka na zesnulého přináší již více hezkého než smutku, je to signál, že je schopen posunout se dál. Děti v takové chvíli potřebují ujistit, že je správné vrátit se k běžnému životu, a je třeba rozptýlit jejich obavu, že na zesnulého zapomenou.

Je nutné podotknout, že s tím, jak se vyvíjí dítě, vyvíjí se i jeho vztah k zemřelému, a to se odráží na procesu vyrovnávání se s úmrtím blízké osoby. Děti tak mohou truchlit i několik let. Během vyžívání jejich myšlení se mění způsob, jak nad ztrátou uvažují, a proto se některá období truchlení mohou opakovat. Zpočátku bývá chování dítěte tolerováno, všichni chápou, že je pro něj situace náročná, a jsou ochotni ledacos omluvit nebo přejít. Takováto „doba hájení“ však trvá maximálně několik týdnů nebo měsíců. Později už okolí přestává být tolerantní a od dítěte začne být očekáván normální výkon. Dětské prožívání ztráty je však nevyzpytatelné a problémy se mohou objevovat právě až v době, kdy už s nimi okolí dítěte nepočítá. Je nutné neklást na ně přehnané nároky a být dítěti průvodcem v jeho smutku. Ovšem zejména v situaci, kdy dítě přijde o jednoho z rodičů a ten druhý se sám těžko vyrovnává se ztrátou milované osoby, je vhodné vyhledat pomoc třetí osoby. Tou může být někdo z širšího příbuzenstva nebo odborník.

4.6 Provázení procesem truchlení

Již bylo popsáno, jak dítěti oznámit, že zemřela osoba jemu blízká, a jaké reakce lze u předškolních dětí očekávat. Také byly zmíněny jednotlivé fáze, kterými během procesu truchlení dítě prochází, a jaký vliv mají okolnosti úmrtí na celkové přijetí ztráty. Ve všech těchto tématech je vždy zdůrazněna role dospělého, který dítě touto náročnou situací provází. V bodech uvádím shrnutí toho, na co pamatovat v přístupu k truchlícím dětem.

- Fakt, že osoba dítěti blízká zemřela, by mu měl být oznámen co nejdříve. Dospělí by neměli oddalovat toto sdělení.
- Při informování dítěte o úmrtí blízké osoby by dospělý měl mluvit v jasných, jednoduchých větách. V prvním okamžiku stačí konstatování, že dotyčný zemřel.
- Sdělujme dítěti fakta. Je vhodné jednoduše popsat, co se stalo a co se úmrtím mění. Zemřelý už neobživne, nevrátí se zpět a jeho tělo bude pohřbeno.
- Všechny informace, které budou dítěti poskytnuty, musí být pravdivé.
- Není vhodné užívat eufemistických výrazů typu „mrtvý odešel do nebe“, „babička spí a už se neprobudí, už je jí dobře“. O smrti bychom měli hovořit tak, aby bylo jasné, že je definitivní a nezvratná.
- Dítě by mělo vědět, že má někoho, za kým může přijít se svými otázkami. Dospělý by neměl dítě odbýt nebo se tématice smrti vyhýbat. Měl by dát najevo zájem o dětské otázky, odpovídat, vnímat dětské představy a uvádět skutečnosti na pravou míru. Tím, že se dítě ptá, se učí poznávat okolní svět.
- Některé děti mají potřebu mluvit o tom, co dělaly, kde byly ve chvíli, kdy se dozvěděly o úmrtí. Je důležité nechat dítě vypovídat a naslouchat mu.
- Je potřeba rozptýlit dětské obavy, že smrt blízké osoby byla jejich vina.
- Dospělý by měl brát v potaz, že pokud dítě nepláče, neznamená to, že netruchlí. Dětské projevy smutku nebývají ve shodě s dospělými. Pláč a navenek projevený smutek se mohou projevit později.

- Je nutné respektovat individualitu každého dítěte a nechat ho vyjadřovat své emoce. Potlačené emoce, zejména zlost, se později odrazí v jeho chování. Za pomoci dospělého by dítě mělo vyjádřit, co cítí, a o těchto pocitech mluvit.
- Ani dospělý by neměl své projevy smutku skrývat. Tím, že dítěti dá najevo, že prožívá podobné pocity jako ono, otevírá prostor pro sdílení smutku. Dítě tak cítí, že v tom není samo a že jeho pocity jsou přirozené a přijímané.
- Dítěti by měla být dána možnost rozloučit se s umírajícím. Zejména pokud je to rodič, měli by spolu strávit nějaký čas a společně se připravit na to, co bude následovat. Rodič může dítěti sepsat dopis se vzpomínkami, dítěti může zodpovědět otázky, které ho trápí.
- Někdy je potřeba rozptýlit dětské obavy o jeho vlastní život, zejména pokud blízký člověk zemřel na náhlou nemoc. Dítě může mít přehnané obavy o život svůj i dalších blízkých.
- Dospělí by dítěti měli vysvětlit, co je to pohřeb a jak bude probíhat. Zároveň by pak mělo mít možnost se tohoto slavnostního rozloučení se zemřelým zúčastnit. Je možné dítě zapojit do příprav, např. může vybrat květiny.
- V procesu truchlení je důležité, aby nepřevažovala idealizace zemřelého. Děti mají tendenci vidět ho pouze v tom nejlepším světle, to z hlediska vývoje vlastní identity dítěte není dobré. O zemřelém by si mělo uchovat reálný obraz.
- Děti se mohou obávat, že když přestanou být smutné, časem na zemřelého zapomenou. Dospělý by měl dítěti ukázat, jak mohou vzpomínat a uchovávat památku na blízkou osobu. Takovými příležitostmi mohou být společná návštěva hřbitova, vystavení fotografie a vzpomínání při rodinných událostech (narozeniny apod.).

5 Psychologická pomoc v zármutku dětí

I pokud vytvoříme sebelepší podmínky, dodržíme všechna doporučení a budeme se snažit pomoci, nemusí se dítě se ztrátou milované osoby nebo blízkého člověka vyrovnat. Proces truchlení pro něj může být těžko zvladatelný a mohou se objevovat psychosomatické příznaky. Sám dospělý si v dané situaci může procházet náročnou fází

truchlení a nemá dostatek energie a nadhledu k tomu, aby zvládal smutek svůj a svého dítěte. Nabízí se tedy otázka, zda a kdy vyhledat pomoc zvenčí.

Bowlby (2013) doporučuje, aby rodič, který je sám zasažen ztrátou, měl někoho, kdo mu poskytne podpůrný vztah. Také on potřebuje své pocity s někým sdílet a probrat. Takovým průvodcem může být někdo jemu blízký, kdo nebyl se zesnulým v tak blízkém vztahu, případně je možno vyhledat pomoc odborníka.

Malá (2007) uvádí, že pokud truchlení ani po delší době nedovoluje dítěti vrátit se k dřívějším aktivitám a začnou se objevovat některé symptomy, je vhodné vyhledat psychologickou intervenci. Takovými symptomy mohou být destruktivní chování, poruchy chování, déle trvající hyperaktivita a nesoustředěnost nebo absence emocí a pocitů.

5.1 Psychoterapie

V psychoterapii truchlících dětí je podle Malé (2007) možné se zabývat specifickými tématy smrti. Součástí bývají rozhovory o tom, co je smrt, o vzpomínání na zesnulého, vyrovnávání se se ztrátou, změny v životě apod. Terapeut se nejprve snaží o navázání vztahu s dítětem. Následně zjišťuje, jak dítě poznává pocity a emoce, jak reaguje při prožívání smutku, radosti apod. Dále se soustředí na kognitivní zralost dítěte vzhledem k chápání konceptu smrti. Využívá rozhovor nad fotografií, ptá se na vztah dítěte k zemřelému i ostatním členům rodiny či na to, jak vypadala rodina před smrtí. Terapeut také učí dítě mluvit o svých pocitech a brát je jako něco přirozeného. Vede dítě k tomu, aby slovně dokázalo vyjádřit, co na zemřelém mělo rádo a co mu naopak vadilo. Zároveň v dítěti rozvíjí schopnost vyhledávat pomoc v případě problému, najít si někoho, kdo bude schopen a ochoten mu pomoci.

5.2 Terapie hrou

Malá (2007) doporučuje u předškolních dětí jako vhodnou terapii hru. Elliot a Place (2002) uvádí hru jako hlavní prostředek, jímž dítě dosahuje poznání světa. Pokud je pro něj nějaká situace těžko uchopitelná, automaticky ji začleňuje do své hry. Proto je také jedním z hlavních terapeutických přístupů při práci s malými dětmi. Hra je v tomto případě prostředkem komunikace nejen mezi terapeutem a dítětem, ale i s jeho vnitřním světem pocitů. Pomáhá tento vnitřní svět zobrazit, a pokud je účinná, odstraňuje jeho obranné mechanismy.

Hobdayová a Ollierová (2000) doporučují pro předškolní věk terapeutickou aktivitu „*Obrázek nejhezčí vzpomínky*“, při které terapeut vyzve dítě k nakreslení nejhezčí vzpomínky, kterou na zesnulého má. Nad vznikajícím obrázkem pak vede rozhovor o té vzpomínce, o zesnulém, o obrázku, co s ním dítě udělá apod. Na základě kontextu a informací od dítěte je možno posouvat rozhovor k dalším tématům týkajícím se smrti. Na podobném principu je založena i další terapeutická činnost, kterou autorky doporučují pro předškolní děti, „*Kniha vzpomínek*“. Zde dítě ve spolupráci s dospělým vytváří jakousi knihu, kreslí do ní vzpomínky na zemřelého, věci, které měl on rád. Terapeut doplňuje obrázky písemnými komentáři. Na knize by se však největší měrou mělo podílet samo dítě, může ji doplňovat o fotografie a jiné věci na památku. Je vhodné zde zmínit i ty méně dobré stránky člověka, na kterého je vzpomínáno. Do budoucna bude taková kniha zdrojem vzpomínek a jistoty, že na danou osobu dítě nezapomene.

Terapie může být individuální nebo také skupinová. Ve skupinové terapii děti mají možnost poznat další vrstevníky, kteří se potýkají s obdobnými problémy. Existuje možnost terapie rodinné, která je v případě úmrtí člena rodiny také na místě.

V České republice bývá cílená pomoc truchlícím nabízena zejména při hospicích či jako součást činnosti neziskových organizací, které zprostředkovávají služby hospicové či paliativní péče. Mezi nejznámější patří Cesta domů zaměřující se na poradenství v oblasti hospicové péče. Nabízí psychologickou a poradenskou pomoc nejen rodině nemocného v době, kdy o nevléčitelně nemocného pečuje, ale i pozůstalým. Funguje zde klub Podvečer, který nabízí možnost sdílet své prožitky s dalšími lidmi s podobnou zkušeností či odbornou psychologickou pomoc. Nejedná se o cílenou pomoc dětem, ale pracuje se zde s celou rodinou, jíž je dítě součástí. Dítě obvykle zvládá a truchlí podle toho, jak truchlí jeho rodič nebo nejbližší. V Novém Jičíně funguje hospic Strom života, jehož součástí je i dětský klub Stromeček. V Bratislavě existuje hospic Plamienok, který má v této oblasti mnohaleté zkušenosti a jehož součástí je poradenské centrum přímo pro děti, kterým někdo zemřel.

Cílem této kapitoly není uvést zde podrobný a přesný výčet možností a způsobů, jak funguje krizová intervence či psychologická pomoc v zármutku dětí. Je ale dobré vědět, v čem spočívá a co od ní může člověk očekávat. Při terapii je vždy nutné ke každému případu přistupovat zcela individuálně, neexistují pro ni univerzální postupy a řešení.

Zmíněné přístupy jsou jen zlomkem z několika možností, kterými je možno přispět k procesu truchlení u předškolních dětí a jejich rodin.

Empirická část

6 Cíl výzkumu

Tato práce se zamýšlí nad tím, jakým způsobem a na jaké úrovni je dítě předškolního věku schopno porozumět konceptu smrti se všemi jeho atributy a jakou roli v tomto ohledu hraje přístup rodičů k tomuto tématu. V teoretické části se práce opírá o několik výzkumů (Hunter a Smith, 2008; Slaughter a Griffiths, 2007; Bowlby, 2013 a další), které se shodují, že dětské chápání smrti je ovlivněno několika činiteli. Zmiňují zejména věk a s ním spojenou kognitivní a citovou vyspělost dítěte, která determinuje chápání jednotlivých atributů smrti, kterými jsou nezvratnost a nevyhnutelnost, absolutnost, univerzalita, ustání veškerých biologických funkcí a příčinnost. Neméně významným činitelem je také dosavadní zkušenost v životě dítěte. Pokud dítě prožilo ztrátu někoho blízkého, nemusí to však nutně porozumění konceptu smrti urychlit. A konečně jako poslední činitel v pochopení konceptu smrti je zmiňován právě vztah s blízkým dospělým a to, jakým způsobem dospělý o smrti s dítětem komunikuje.

První část výzkumného šetření si klade za cíl zjistit, na jaké úrovni předškolní děti rozumí jednotlivým atributům konceptu smrti ve vztahu k jejich věku a také zkušenosti se ztrátou blízké osoby. Výzkum je pojat kvantitativně a ke zjištění dat bude využito strukturované interview, které bylo přežato ze studie publikované autorkami Slaughter a Griffiths (2007).

Druhá část výzkumu je pojata kvalitativně a jejím cílem je popsat, zda a jakým způsobem rodiče přistupují k tématice smrti a umírání v rámci komunikace se svými dětmi. Pro získání dat byla zvolena metoda polostrukturovaného interview s rodiči předškolních dětí, které prožily či neprožily ztrátu blízké osoby.

6.1 Výzkumné otázky

Na základě popsání cíle výzkumu byly stanoveny následující výzkumné otázky:

- *VO 1 - Jaké rozdíly v chápání jednotlivých atributů konceptu smrti je možno pozorovat mezi dětmi, které prožily ztrátu blízké osoby, a těmi, které tuto zkušenost nemají?*
- *VO 2 - Jakým způsobem je ovlivněno chápání konceptu smrti ve vztahu k věku dětí?*

- *VO 3 - Jak přistupují rodiče k tématice smrti a umírání v rozhovorech se svými dětmi?*
- *VO 4 - Jaké projevy chování a prožívání pozorovali rodiče u svého dítěte, které bylo zasaženo ztrátou blízké osoby?*

7 Metodologie

Celé výzkumné šetření je zaměřeno na dvě cílové skupiny, na děti, které již mají zkušenost se smrtí někoho blízkého, a děti, které tuto zkušenost nemají. První i druhá část výzkumu tedy bude interpretovat a porovnávat data od obou cílových skupin.

7.1 Popis výzkumného souboru

První část výzkumu se zabývá prezentací a následnou interpretací informací zjištěných od samotných dětí předškolního věku. Bylo využito metody záměrného výběru souboru přes instituce, kterými v našem případě byly mateřské školy. Miovský (2006) popisuje, že tato metoda je využívána tehdy, jsou-li cíleně vyhledáváni účastníci podle určitých kritérií.

Pro zařazení do výzkumu byla stanovena spodní věková hranice 4 roky. Bylo přihlédnuto k tomu, že samotné autorky Slaughter a Griffiths (2007) jej ve své studii nepoužily u dětí mladších. Aby byla dodržena podmínka, že se jedná o dítě předškolního věku, byla horní věková hranice stanovena na 7 let a doplněna o kritérium, že dítě zatím nenavštěvuje základní školu. Dalším kritériem výběru bylo, zda dítě již zažilo ztrátu blízké osoby či ne. Na základě těchto údajů byli respondenti rozděleni do dvou skupin, které korespondují s našimi cílovými skupinami.

Pro naše potřeby byla cílová skupina respondentů, kteří nemají zkušenost s úmrtím někoho blízkého, označena písmenem A. Do této skupiny bylo zařazeno 14 dívek a 11 chlapců a její věkový průměr byl 5 let a 4 měsíce. Cílová skupina respondentů, kteří tuto zkušenost mají, byla označena písmenem B. V této skupině s věkovým průměrem 5 let a 6 měsíců bylo 13 dívek a 12 chlapců. Nejstarším respondentům bylo 6 let a 11 měsíců, nejmladším 4 roky. Věk je uváděn v letech a měsících. Bližší charakteristika výzkumného souboru je uvedena v tabulce č. 1.

Tabulka č. 1

Charakteristika výzkumného souboru 1. část výzkumu	SKUPINA A	SKUPINA B	CELKEM
Počet dívek	14	13	27
Počet chlapců	11	12	23
Celkový počet respondentů	25	25	50
Průměrný věk respondentů	5,4	5,6	5,5
Počet respondentů ve věku 4,0-4,11	7	5	12
Počet respondentů ve věku 5,0-5,11	12	11	23
Počet respondentů ve věku 6,0-06,11	6	9	15
Celkový počet respondentů	25	25	50

V následné kvalitativní části výzkumu bylo dodrženo rozdělení cílových skupin. Výzkumným souborem byli rodiče několika předškolních dětí, které se účastnily první části výzkumu. Také u rodičů, respondentů, byla využita metoda záměrného výběru výzkumného souboru. Kritériem výběru v tomto případě bylo, zda jejich děti splňují kritéria pro účast v první části výzkumu. Výzkumný soubor tvořily pouze ženy, což ovšem nebylo záměrné, rodiče opačného pohlaví neprojeví zájem o účast v šetření. Průměrný věk respondentek je 33 let. Podrobnější charakteristika je uvedena v tabulce č. 2. Pro úplnost budiž dodáno, že syn respondentky MB 4 prožil ztrátu otce, zatímco děti respondentek MB5 a MB6 mají zkušenost s úmrtím babičky.

Tabulka č. 2

Charakteristika výzkumného souboru 2. část výzkumu	Věk	Dosažené vzdělání	Pohlaví dítěte	Věk dítěte (Roky+ měsíce)
SKUPINA A				
Matka č. 1 (MA 1)	32	SŠ	Chlapec	4, 6
Matka č. 2 (MA 2)	37	VŠ	Dívka	5, 7
Matka č. 3 (MA 3)	33	SŠ	Dívka	5, 2
SKUPINA B				
Matka č. 4 (MB 4)	32	SŠ	Chlapec	5, 1
Matka č. 5 (MB 5)	34	VŠ	Chlapec	4, 1
Matka č. 6 (MB 6)	35	VŠ	Dívka	4, 1

7.2 Nástroje

K získání informací v první části šetření bylo využito strukturované interview z výzkumu prezentovaného autorkami Slaughter a Griffiths (2007), viz příloha D. V rámci jejich práce bylo použito vzorku 90 dětí předškolního a mladšího školního

věku. Celé interview je rozděleno do sedmi otázek, které zjišťují, jakým způsobem dítě chápe jednotlivé atributy konceptu smrti. První dvě otázky se zaměřují na to, jak dítě chápe nevyhnutelnost smrti. Třetí otázka zjišťuje, jestli dítě umí prakticky uvést, co zemřít může a co ne. Ve čtvrté a páté otázce je zkoumáno, jak dítě rozumí pojmu nezvratnost. Šestá otázka zjišťuje, zda si dítě uvědomuje, že smrtí dochází k přerušení všech biologických funkcí. Poslední otázkou je zjišťováno, zda si je dítě schopno uvědomit příčinnost smrti, tedy co je pravou příčinou toho, že někdo zemře. Pro lepší pochopení jsou u některých otázek také tzv. doplňující či zpřesňující otázky, které byly využity ve chvíli, kdy dítě plně neporozumělo hlavní otázce. Pro lepší administraci a následnou práci s daty byl vytvořen záznamový arch (příloha A), který obsahoval všechny otázky, a také prostor pro zaznamenání odpovědí a základních informací o respondentech.

Také v druhé části bylo k získání dat použito interview. Tentokrát však šlo o polostrukturované interview s převážně otevřenými otázkami (příloha B), které byly vytvořeny cíleně pro toto výzkumné šetření. Otázky byly vytvořeny tak, aby respondentům poskytly co možná největší prostor pro vlastní vyjádření. Jedná se spíše o přibližný scénář k rozhovoru, který byl vždy přizpůsobován konkrétním vyjádřením respondenta. Celkem bylo stanoveno 6 základních otázek k tématu. Několik bylo doplněno o otázky zpřesňující, které byly použity v případě, že respondent se vyjádřil méně konkrétně. Celé interview bylo zahájeno spíše v obecné rovině, bylo zjišťováno, jaký názor má respondent na tematiku smrti a umírání ve vztahu k dětem předškolního věku. Další otázka byla zaměřena na to, zda respondent již byl svým dítětem dotazován k dané problematice, za jakých okolností a jaké byly jeho reakce. V návaznosti na to se rodič vyjadřoval k tomu, zda má představu, jak jeho dítě pojmu smrt rozumí. Čtvrtou otázkou bylo zjišťováno, zda respondent u svého dítěte někdy pozoroval obavu ze smrti. Dalším okruhem k rozhovoru byla tematika rodinného vzpomínání na blízké, kteří již zemřeli. Poslední otázkou byly zjišťovány názory respondentů na účast předškolního dítěte na pohřbu.

7.3 Předvýzkum

Jak již bylo zmíněno výše, první část výzkumu byla inspirována již existujícím výzkumem. Celé interview bylo přeloženo z anglického originálu a bylo tedy nutné vyzkoušet, zda se při překladu neztratil pravý význam jednotlivých vět a zda nebude třeba některé formulace upravit zejména vzhledem k věku respondentů. V rámci

předvýzkumu, který proběhl v únoru 2017, bylo interview otestováno na vzorku 4 dětí ve věku 4-6 let, které zatím nemají žádnou zkušenost s úmrtím blízké osoby. U druhé části otázky č. 7 ne všechny děti rozuměly slovu „příčina“, bylo tedy nahrazeno slovem „důvod“, což pro děti bylo více srozumitelné. Případně byla použita ještě doplňující otázka.

7.4 Postup při sběru dat

Pro oslovení potenciačních respondentů v rámci výzkumu byl vytvořen průvodní dopis (příloha C), ve kterém byli respondenti seznámeni s cíli a podrobnostmi výzkumu. Součástí tohoto dopisu byl stručný dotazník zjišťující základní údaje o respondentech. U respondentů z řad dětí bylo zjišťováno pohlaví, věk a údaj, zda mají či nemají zkušenost s úmrtím blízké osoby. Respondenti z řad rodičů uváděli svůj věk, pohlaví, dosažené vzdělání a kontakt na sebe. Respondentům byla dána možnost zapojit se pouze do jedné části výzkumu. Je nutno zmínit, že většina respondentů využila možnosti zapojit pouze své děti do první části výzkumu. Svým podpisem následně zákonný zástupce potvrdil informovaný souhlas s účastí dítěte, popřípadě sebe ve výzkumu, a také se zpracováním dat. Se všemi daty bylo nakládáno v souladu se zákonem č. 101/2000 Sb. o ochraně osobních údajů, ve znění pozdějších předpisů.

S žádostí o distribuci tohoto průvodního dopisu byla oslovena mateřská škola v Berouně – Závodí a v Jiříkovicích u Brna. Žádná ze škol se k pomoci nestavěla negativně a rodičům dokument předala. V rámci toho bylo rozdáno 157 průvodních dopisů s dotazníkem. Následně se vrátilo 54 vyplněných dotazníků. Při kontrole muselo být vyřazeno 7 dotazníků, protože věk dítěte nesplňoval stanovená kritéria. Dotazníky byly rozděleny do dvou cílových skupin.

Skupina A = děti, které nemají zkušenost s úmrtím blízké osoby / 20 vrácených dotazníků

Skupina B = děti, které mají zkušenost s úmrtím blízké osoby / 27 vrácených dotazníků

Z hlediska saturace dat bylo třeba získat nejméně 25 dětských respondentů v každé cílové skupině. Za tímto účelem byli osloveni rodiče, kteří již souhlasili se zapojením do výzkumu, s prosbou, zda by neoslovili některé ze svých známých. Miovský (2006) označuje tento způsob výběru výzkumného vzorku jako metodu sněhové koule. Následně bylo dodáno ještě dalších 5 dotazníků od respondentů, kteří splňovali kritéria pro zařazení do cílové skupiny A. V konečném stavu tedy skupina A čítala 25

respondentů a skupina B byla zredukována na stejný počet – tedy 25 respondentů pro první část výzkumu.

Samotné výzkumné šetření bylo z větší části provedeno v mateřské škole, do které dítě dochází. V několika případech se uskutečnila návštěva u dítěte doma. Zákonní zástupci respondentů byli seznámeni s otázkami, které budou dětem kladeny. Samotný rozhovor s dítětem probíhal v klidném prostředí vedlejší třídy či v jeho pokoji doma. Pro navázání vztahu důvěry mezi respondentem a testujícím byl nejprve veden rozhovor v obecné rovině. Všechny děti byly obeznámeny s tím, že jim bude položeno několik otázek, na které mohou a nemusí odpovídat, a že jejich odpovědi budou zapisovány. Každému byla také dána možnost rozhovor ukončit, kdykoli bude chtít. Děti byly ujištěny, že žádná jejich odpověď nebude špatná, že mohou říct opravdu všechno tak, jak si to myslí. Pozornost během rozhovoru děti udržely bez větších obtíží. Otázky byly stručné a celé interview netrvalo déle než 10 minut. Každé dítě bylo na závěr pochváleno a dostalo malou odměnu.

Pro druhou část výzkumu, která je pojata kvalitativně, již nebylo potřeba tak velkého výzkumného vzorku. Bylo osloveno několik rodičů, kteří již v úvodní části výzkumu sami projevili zájem se zapojit. Opět bylo dodrženo rozdělení do cílových skupin A i B. Ve skupině A odpovídali rodiče dětí, které nemají zkušenost s úmrtím blízké osoby, ve skupině B odpovídali rodiče, jejichž děti tuto zkušenost mají. Do každé skupiny byly zařazeny 3 osoby, ve všech případech se jednalo o matky dětí, které se účastnily první části výzkumu. S rodiči byly vedeny individuální rozhovory, které byly zaznamenávány na diktafon.

7.5 Zpracování a analýza dat

Všechna data, která byla v rámci výzkumného šetření získána, bylo nutné zpracovat a připravit k další analýze. Podle Miovského (2006), který nazývá tuto fázi data management, je nutné data získaná z interview nejdříve zafixovat.

Během rozhovorů s dětmi v první části výzkumu byly zjištěné informace zapisovány do záznamového archu a také nahrávány na diktafon, aby byla možná následná kontrola. Dále bylo potřeba získané odpovědi vyhodnotit a obodovat podle předem připravených kritérií hodnocení, které jsou součástí interview z přejaté studie (příloha D). Bodové ohodnocení bylo zaneseno do tabulky, která obsahuje informace o věku a pohlaví dítěte. Pro skupiny A i B byly vytvořeny samostatné tabulky (příloha E, F).

Rozhovory s rodiči v rámci druhé části výzkumu byly zaznamenávány na diktafon. Byla provedena transkripce zvukového záznamu do textové podoby. Pro rychlejší manipulaci a třídění dat byly všechny rozhovory přepsány do elektronické podoby. Při prepisech byla zároveň provedena tzv. redukce 1. řádu. Miovský (2006) doporučuje tuto techniku využít tam, kde pracujeme s obsahovou stránkou sdělení. Z textu tedy byly vynechány všechny výrazy nesdělující žádnou explicitní informaci a narušující plynulost textu. Následně bylo přistoupeno k třídění získaných informací. Jednotlivé části textu byly přiřazeny k výzkumným otázkám, bylo využito kódování a barvení textu. Takto připravené texty byly použity pro následnou analýzu a interpretaci výsledků.

První část výzkumu byla kvantitativně vyhodnocena a všechna data byla zanesena do tabulek. Následně byly údaje získané od cílových skupin vzájemně porovnávány a popsány. Na základě analýzy získaných údajů byly výsledky interpretovány.

Pro analýzu dat zjištěných během druhé části výzkumu, která byla pojata kvalitativně, byl zvolen deskriptivní přístup. Miovský (2006) uvádí, že tento přístup je založen na předpokladu, že procesy klasifikace, deskripce a utřídění jsou ve své podstatě analytickým postupem. Konkrétně byla využita metoda prostého výčtu a metoda zachycení vzorců. Podle Miovského (2006) je pro tuto metodu charakteristické vyhledávání určitých opakujících se vzorců nebo témat a ta jsou následně zachycena. Na základě vzájemných podobností je pak původní jedinečný jev nahrazen určitým obecným vzorcem. V našem případě byly vyhledávány podobné reakce či situace popisované respondenty. Dále byla využita metoda prostého výčtu, kdy v rozhovorech byly vyhledávány různé názory na stejné téma a následně byly porovnávány.

8 Výsledky výzkumu

V této kapitole budou popsány výsledky zjištěné během první a druhé části výzkumu. Tyto informace slouží jako podklad pro zodpovězení výzkumných otázek.

8.1 Výsledky 1. části výzkumu

První část výzkumu zjišťovala úroveň chápání konceptu smrti u dětí předškolního věku. Otázky rozhovoru byly tvořeny tak, aby ukázaly, jakým způsobem dítě chápe jednotlivé atributy neboli dílčí kritéria tohoto konceptu. Těmi jsou *nevyhnutelnost*, *praktické použití*, *nezvratnost*, *přerušeni biologických funkcí a příčinnost*. Byla stanovena kritéria hodnocení, podle nichž byly jednotlivé odpovědi obodovány.

- Nevyhnutelnost

0 bodů – lidé nejsou označeni jako smrtelní, zároveň lidé nebyli uvedeni ani v odpovědi na otázku 2

1 bod – lidé nejsou označeni jako smrtelní, a to ani v odpovědi na otázku 2, ale pokud je nuceno si vybrat, zařadí je mezi smrtelné

2 body – označí lidi jako smrtelné, všechny lidské bytosti považuje za smrtelné

- Praktické použití

0 bodů – dítě zmínilo pouze živé věci (např. děti, psi, ryby)

1 bod – dítě zmínilo věci živé i neživé (např. stromy, cihly, staří lidé)

2 body – dítě zmínilo pouze věci neživé (např. domy, stromy, auta)

- Nezvratnost

0 bodů – nesprávně zodpoví obě otázky (odpoví na obě „ano“)

1 bod – správná odpověď na jednu z otázek (na jednu otázku odpoví „ne“)

2 body – správná odpověď na obě otázky

- Přerušeni biologických funkcí

0 bodů – správné odpovědi na dvě nebo méně otázek (a – f)

1 bod – správné odpovědi na více než dvě, ale méně než šest otázek (a – f)

2 body – všechny odpovědi na otázky a-f správně

- Příčinnost

0 bodů – uvedena vnější příčina úmrtí „*nůž, protože to byl zlý člověk*“

1 bod – odkazuje na souvislost s lidským tělem, ale neuvádí biologickou příčinu „*nůž, protože se ti zařízne do těla*“

2 body – zcela explicitní vyjádření biologické příčiny „*nůž, protože se ti zařízne do těla, vyteče ti všechna krev, takže zemřeš*“

Maximální ohodnocení dílčího kritéria bylo 2 body, minimální 0 bodů. Dílčích kritérií bylo stanoveno 5, tudíž nejvyšší možné ohodnocení jednoho respondenta bylo 10 bodů. Za celou skupinu bylo tedy možné dosáhnout maxima 250 bodů. Přehled bodového ohodnocení dílčích kritérií každého respondenta byl zpracován do tabulek (příloha E, F).

Každé dílčí kritérium bylo zvlášť vyhodnoceno. Hodnoty dosažené všemi respondenty v daném kritériu byly sečteny a následně zprůměrovány. Pro přehlednost je uvedeno též procentuální vyjádření. Tyto údaje jsou zaneseny v tabulce č. 3.

Tabulka č. 3

Přehled průměrných hodnot dosažených u dílčích kritérií a jejich procentuální vyjádření

Dílčí kritérium	Skupina A		Skupina B	
	Ø	%	Ø	%
Nevyhnutelnost	1,84	92 %	1,68	84 %
Praktické použití	1,44	72 %	1,72	86 %
Nezvratnost	1,40	70 %	1,48	74 %
Přerušeni biologických funkcí	1,56	78 %	1,52	76 %
Příčinnost	0,96	48 %	1,04	52 %
Celkem	7,20	72 %	7,44	74 %

Z tabulky č. 3 je možné vyčíst, že nejmenší míru porozumění prokázali respondenti obou skupin u kritéria *příčinnost*. U skupiny A je nejvyšší průměrná hodnota u kritéria *nevyhnutelnost*, zatímco u skupiny B je to kritérium *praktické použití*. Respondenti skupiny A dosáhli vyšších hodnot než skupina B u dílčích kritérií *nevyhnutelnost* a *přerušeni biologických funkcí*. U kritérií *praktické použití*, *nezvratnost* a *příčinnost* dosáhli naopak vyšších hodnot respondenti ze skupiny B. V celkovém porovnání hodnot za všechna kritéria dosáhla vyšší průměrné hodnoty skupina B.

Z procentuálního vyjádření je možno vyčíst, že rozdíly v chápání dílčích atributů byly méně výrazné. V celkovém porovnání dosáhli lepších výsledků respondenti skupiny B, ovšem pouze o 2 %.

Výše zmíněné údaje slouží jako podklad pro odpověď na výzkumnou otázku VO 1.

Z dat zjištěných v první části výzkumu lze vyčíst také údaje, které odpovídají na výzkumnou otázku VO 2. Pro shrnutí výsledků k popsání sledovaných jevů byla vytvořena tabulka č. 4.

Tabulka č. 4

Přehled průměrných hodnot a procentuální vyjádření hodnot dosažených cílovými skupinami ve vztahu k věku respondentů

Věkové skupiny	4,00 - 4,11				5,00 - 5,11				6,00 - 6,11			
	A		B		A		B		A		B	
Počet respondentů	N=7		N=5		N=12		N=11		N=6		N=9	
	Ø	%	Ø	%	Ø	%	Ø	%	Ø	%	Ø	%
Nevyhnutelnost	1,85	93 %	1,4	70 %	1,91	96 %	1,63	82 %	1,66	83 %	1,88	94 %
Praktické použití	1	50 %	1,6	80 %	1,5	75 %	1,63	82 %	1,83	92 %	1,88	94 %
Nezvratnost	1,42	71 %	1,4	70 %	1,66	58 %	1,36	68 %	1,83	92 %	1,66	83 %
Přerušeni biologických funkcí	1,28	64 %	1,8	90 %	1,55	75 %	1,45	73 %	2	100 %	1,44	72 %
Příčinnost	0,71	36 %	0,6	30 %	0,91	46 %	1	50 %	1,33	67 %	1,33	67 %
Celkem	6,29	63 %	6,8	68 %	7	70 %	7,09	71 %	8,83	88 %	8,22	82 %

Respondenti cílových skupin byli rozděleni do tří skupin podle dosaženého věku. První věkovou skupinu tvořili respondenti do věku 4 let a 11 měsíců. Ve druhé jsou zařazeni respondenti ve věku 5 let až 5 let a 11 měsíců. Poslední věková skupina byla tvořena respondenty ve věku 6 let až 6 let a 11 měsíců. Je nutno podotknout, že počet respondentů dle věku se v jednotlivých cílových skupinách (tedy A i B) liší. Hodnoty byly tedy opět vyjádřeny aritmetickým průměrem hodnot dosažených všemi účastníky v jednotlivých skupinách vzhledem k dílčím kritériím i souhrnně. Data v tabulce jsou vyhodnocena i procentuálně.

Věková skupina 4,0 - 4,11

Ve skupině čtyřletých dětí je možno sledovat celkově vyšší hodnoty u dětí, které již prožily ztrátu blízké osoby. Zaměříme-li se na jednotlivá dílčí kritéria, dosahuje tato

skupina vyšších hodnot u kritérií *praktické použití* a *přerušeni biologických funkcí*. Naopak u atributů konceptu smrti, kterými jsou *nevyhnutelnost*, *nezvratnost* a *příčinnost*, byly naměřeny vyšší hodnoty u čtyřletých dětí, které ztráta blízké osoby nepotkala.

Atributu *nevyhnutelnosti* porozuměly děti ze skupiny A z 93 %, zatímco děti skupiny B dosáhly o 13 % nižšího výsledku. Oproti tomu *praktické použití* bylo chápáno dětmi ze skupiny B z 80 %, zatímco skupina A dosáhla pouze 50 %. U dílčího kritéria *nezvratnost* byl rozdíl pouze zanedbatelný v hodnotě 1 %. Kritériu *přerušeni biologických funkcí* lépe porozuměli respondenti skupiny B, a to až z 90 %, zatímco skupina A dosáhla pouze 64 %. Nejnižší míru porozumění je možné sledovat u posledního atributu, kterým je *příčinnost*. Lepší výsledek vykazuje skupina A 36 %, zatímco ve skupině B bylo dosaženo pouze 30 %.

Věková skupina 5,0 – 5,11

Vcelku lze konstatovat, že u této věkové skupiny je procentuální vyjádření pochopení sledovaného jevu vyšší než u skupiny předcházející. Opět lze pozorovat celkově vyšší hodnoty u skupiny B, ovšem rozdíl činí pouze 1 %. Děti, které prožily ztrátu blízké osoby, vykazují vyšší míru pochopení u kritérií *praktické použití*, *nezvratnost* a *příčinnost*. Děti, které tuto zkušenost nemají, projevují vyšší hodnoty u kritérií *nevyhnutelnost* a *přerušeni biologických funkcí*.

Atribut *nevyhnutelnosti* byl dětmi ze skupiny A pochopen z 96 %, zatímco skupina B vykazala pouze 82% porozumění danému jevu. *Praktické použití* bylo lépe pochopeno pětiletými dětmi z cílové skupiny B a stejně tak *nezvratnost*, u které byl rozdíl mezi skupinami 10 %. Podobně jako u předchozí věkové skupiny bylo u atributu *přerušeni biologických funkcí* dosaženo velmi podobných výsledků u dětí bez zkušenosti s úmrtím i se zkušeností. Rozdíl mezi nimi činil 2 % s tím, že lepší výsledek má skupina A. *Příčinnost* je v tomto případě lépe chápána skupinou B, i zde platí, že oproti předchozím kritériím byl u tohoto výsledek výrazně nižší. Lze zde však pozorovat posun u obou cílových skupin dětí pětiletých oproti výsledkům dětí čtyřletých.

Věková skupina 6,0 – 6, 11

U této věkové skupiny lze opět vysledovat nárůst všech sledovaných hodnot oproti předchozím věkovým skupinám. Skupina A vykazuje vyšší míru porozumění jevům

nezvratnost a přerušení biologických funkcí. Tento jev vykazuje dokonce nejvyšší možnou dosažitelnou hodnotu. Ve skupině B je dosaženo vyšších hodnot u dílčích kritérií *nevyhnutelnost, praktické použití a příčinnost.* Při porovnání souhrnných hodnot se ukazuje vyšší míra porozumění zkoumaného jevu u šestiletých dětí, které nemají zkušenost s úmrtím blízké osoby.

Kritériu *nevyhnutelnost* lépe rozumí respondenti ze skupiny B, míra porozumění je 94 %, zatímco u skupiny A je u tohoto kritéria dosaženo 83 %. Chápání atributu *praktické použití* je u obou skupin na velmi podobné úrovni, skupina B vykazuje 94 %, což je pouze o 2 % více než u skupiny A. Kritérium *nezvratnost* je lépe vnímáno skupinou A, která vykazuje o 9 % vyšší hodnoty než skupina B. U kritéria *přerušení biologických funkcí* dosáhla skupina A celých 100 %, oproti tomu ve skupině B to bylo pouze 72 %. Chápání atributu *příčinnosti* je u obou cílových skupin šestiletých dětí vyjádřeno shodnou mírou 67 %. Na základě zjištěných údajů je možno zodpovědět druhou výzkumnou otázku.

8.2 Výsledky 2. části výzkumu

K datům získaným pomocí rozhovorů s matkami dětí bylo přistupováno deskriptivním způsobem. Na základě analýzy a porovnání výroků respondentek byly informace sumarizovány a využity jako podklad pro odpovědi na výzkumné otázky VO 3 a VO 4. Z důvodu anonymizace dat byly respondentky označeny zkratkou MA/B 1-6 (M = matka, A/B= označení cílové skupiny, 1-6=pořadové číslo respondenta – viz tabulka č. 2). Byly vytvořeny tematické okruhy, které vycházely z otázek, ke kterým se respondentky vyjadřovaly. Tyto okruhy byly vztahovány také k výzkumným otázkám.

Příležitosti k rozhovoru

Všechny respondentky uvedly, že nad tématikou smrti a umírání již se svým dítětem hovořily. Tyto hovory byly obvykle iniciovány na základě nějaké situace z běžného života. U respondentek skupiny A to byly situace spojené s úmrtím domácí mazlíčka, kterou uvedly všechny tři. *„Včera nám zrovna umřel pes, tak jsem to synovi byla říct.“*(MA1) *„Mluvili jsme o tom, když nám umřel pes, museli jsme jí říct, co se stalo...“*(MA2). Další příležitostí k rozhovoru je nález mrtvého zvířete někde venku. MA1 popisuje: *„Měli jsme tady na zahradě mrtvého ptáčka, takže jsme si to vysvětlovali, že už nikdy nebude živý a udělali jsme mu hrobeček a že tam leží...“*. MA3 uvádí ještě další situaci, díky níž se s dcerou k tématu smrti a umírání dostala. *„... přeběhla mi přes silnici, nerozhlédla se. Já se na ni zlobila, v tu chvíli jsem měla opravdu strach, takže jsem jí vynadala. Nejdřív jsem jí vysvětlila, že by mohla mít velký „bebí“, ale že by tady mohla být i taková možnost, že by byla v nebičku, na to se zarazila a plakala asi hodinu ... Až vlastně po té hodině se uklidnila a přišla za mnou a už mi byla schopná říct, že plakala kvůli tomu nebičku...“*.

U respondentek skupiny B je zmiňována právě situace, kdy zemřela dítěti blízká osoba. Uvedly ji všechny tři. Děti na sdělenou skutečnost reagovaly většinou klidně, bez výraznějších emočních projevů, ty se objevily až s odstupem času. Respondentka MB4 to popisuje takto: *„Když se to stalo (smrt otce), tak on reagoval až s odstupem času, bylo mu tehdy 3 a kousek... Jak byl manžel často v nemocnici, tak si pořád myslel, že je v nemocnici... Ptal se, kde je, a vlastně se mu řeklo, že je v tom nebičku, tak plakal a pak dlouho třeba rok nic neřešil, ale nedávno zničehonic měl stavy, že seděl a brečel, že se mu stýská po tatínkovi...“* Respondentka si toto dává do souvislosti s jeho

přecitlivělými reakcemi v jiných situacích. „...nemusí ani umřít, stačí, když slyší, že psa porazí auto, nebo že ho někdo opustí někde... nebo že umře někomu pes a hned to obrečí, nebo zvířata venku, nebo že zabiju mouchu, to taky řve, když má svůj den.“ Naopak další dvě respondentky popisovaly, že děti se spíše vyptávaly na to, co se bude se zemřelým dít dát. „...ale když umřela babička, to už byl starší, se ptal, proč jsem plakala... vrtalo mu to hlavou... ptal se, jestli babička tam má třeba teplo a takové věci...“ (MB5).

Shodně se skupinou A uváděly také situace, kdy bylo nalezeno mrtvé zvíře či kdy zemřel domácí mazlíček. Respondentka MB6 zmiňuje ještě jeden podnět k hovoru: *Občas dcera vidí ve filmu situaci, kdy je někdo zraněný nebo zemře. Mluvíme o tom především, protože ona to chce...* Respondentka MB4 uvádí jako jediná, že její syn tuto otázku řeší při příležitosti Vánoc nebo Velikonoc. *„A třeba na Vánoce a Velikonoce ho hrozně zajímalo, jak to bylo s Ježíšem... to vzkříšení... a to taky hodně řešil, jak se to může stát, že Ježíš vstal potom z mrtvých a jak to, že ty ostatní lidi a ty zvířata to nemůžou. To ho zajímá.“*(MB4)

Z těchto informací lze vyčíst, že smrt a umírání děti zajímá ve chvíli, kdy jsou s ní přímo nějak konfrontovány – potká někoho blízkého z jejich okolí či domácí zvíře, najde mrtvé zvíře, vidí situaci v televizi. Příležitosti k rozhovoru vycházejí z běžného denního života a děti na ně otázkami spontánně reagují.

Na co se děti ptají – co řeší?

Otázky, které děti v souvislosti se smrtí kladou svým rodičům, jsou zcela prozaické. Děti zajímá, co se mrtvému stalo a co s ním bude dál. Respondentka MA1 popisuje synovu reakci poté, co mu pověděla o úmrtí jejich psa: *„...nejdřív nic neřikal, ale pak šel za manželem a ptal se ho, jestli se ten pejsek zranil nebo jestli on ho zranil...“*, z čehož můžeme usuzovat, že ho zajímala příčina úmrtí. To samé zajímalo i děti ostatních respondentek. *„Když někde vidíme třeba mrtvé zvířátko, tak ji spíš zajímá, co se mu stalo a proč tady takhle leží Takže se jí snažím vysvětlit, jaká je možná ta příčina...“*(MA3).

Ve skupině B byly respondentkami uváděny otázky souvisící se zesnulým. Nejčastěji děti zajímalo, proč zesnulý zemřel, kde je nyní a jak se dostane do nebe. MB4 uvádí tento výrok: *„...nerozuměl tomu, jak může být v tom nebičku, když má tady ten hrobeček.... Na to se mě ptal – Kde je teda to tělo? Jak se to tělo dostalo do toho*

nebíčka?“ a podobně se vyjadřuje i respondentka MB5: „... Proč by měla být (babička) v nebi, když leží v tom hrobečku na hřbitově a chodíme tam? On tak jako bojuje vnitřně s těmi pocity, si myslím, že nechápe, kde jsou doopravdy...“

Všechny respondentky uvedly, že jejich děti zajímá příčina úmrtí a dále pak, co se zesnulým bude dál. Další otázky jsou vždy ovlivněny tím, jakého vysvětlení se dětem dostane. U dvou dětí, které mají zkušenost se ztrátou blízké osoby, to byly otázky související s tím, jak se může člověk dostat do nebe, když je v zemi v hrobě. Tato matoucí představa mohla vzniknout v souvislosti s tím, že rodič použil přirovnání, že zesnulý je nyní v nebi. Dále tedy bude zmapováno, jak námi oslovené respondentky uchopily vysvětlování a odpovědi na dětské otázky.

Přístup rodičů

To, jakou představu si dítě o smrti začne utvářet, je ovlivněno tím, jak na jeho otázky reagují jeho rodiče nebo jiní dotazovaní. Všechny respondentky uvedly, že pokud se jejich děti v souvislosti s umíráním na něco ptaly, odpovídaly především podle své vlastní intuice a přesvědčení. Žádná z nich si za tím účelem cíleně nevyhledávala informace z jiných zdrojů. Několik respondentek uvedlo, že na takové informace narazilo náhodně: *„...to spíš bylo úplně náhodou, že na mě na internetu vyskočil nějaký článek, tak jsem si ho v té souvislosti přečetla, ale vyhledávat si cíleně informace, to mě nenapadlo vzhledem k tomu, že jsem o tom slyšela něco v rámci svého studia, a tak jsem si spíše spojila to, co už vím s tím, jak mi to vyplynulo ze situace...“* (MB5). Ve většině rozhovorů zazněl názor, že vždy záleží na situaci a matky tedy reagovaly spontánně a s ohledem na věk a rozpoložení dítěte, jak dokládají výroky MA3: *„... Já myslím, že to vždy vyplyne z konkrétní situace, nechce jim to člověk říkat tak natvrdo, takže se vždycky snažím to nějak obalit, říci to citlivě a jednoduše.“* a MB6: *„Reaguji spontánně podle situace. Zatím na ni s odpověďmi stačím.“*

Co se týče osvětlování příčin úmrtí lze z rozhovorů vyčíst, že matky se snaží explicitně popsat, co je důvodem, že zvíře či člověk zemřel. MB4 uvádí: *„...že byl nemocný a měl velké bolesti a jeho tělo už ty bolesti nezvládlo a muselo do toho nebička.“* Podobnost s tímto výrokem můžeme najít u MA2: *„Já jsem jí řekla, že umřel, protože byl nemocný, že to srdíčko mu přestalo bít, to tělíčko už je bez života a musí se pohřbít...“* Příčina úmrtí je často dávána do souvislosti se stářím či nemocí. *„Mluvíme s dcerou, co se může stát, když se někdo hodně zraní nebo je vážně nemocný. Nechci ji děsit, ale nechci*

ji ani tvrdit, že někdo navždy usne. Je to nesmysl.“(MB6). Tento výrok je zajímavý také proto, že respondentka se nebojí říci dítěti, že smrt je definitivní, že to není jen změna stavu, kdy člověk žije někde jinde, neznámo kde a už se nevrátí.

V souvislosti s otázkou, co se se zesnulým děje dál po smrti, totiž častěji respondentky zastávaly jiné názory, např. MA2: *„Já jsem jí řekla, že je třeba v nebičku a kouká na ni a že tam je s dalšími pejsky, aby to prostě pro ni nebylo tak fatální, aby to nebyl ten konec a nic dál a takový to prázdno.“* V podobném duchu se vyjadřuje i respondentka MA3: *„Člověk ji nechá v takové té pohádce, protože je ještě malá a já si říkám, že bych jí to měla podat nějak hezky, protože mi to přijde jako hodně tvrdý, říct jí, že prostě už není.“* MB5: *„...nechtěla jsem mu to říkat tak na surovo, že prostě umře, už nic není.“* Přirovnání k odchodu do nebe se vyskytovalo u respondentek v obou skupinách. Jak ale můžeme sledovat u respondentek MB4 a MB5, v jejich dětech tato informace vyvolala pocity nejistoty a v souvislosti se sdělením, že je zesnulý pohřben do hrobu, to v nich opakovaně vyvolává otázky a nepochopení: *„My mu říkáme, že babička s dědou na nás koukají z nebička, z mráčku, ale pak jdeme na ten hřbitov, takže on to tak jako nechápe... proč by měla být v nebi, když leží v tom hrobečku na hřbitově a chodíme tam...“*(MB5). O zesnulých bylo nejčastěji hovořeno v tom smyslu, že jsou v nebi, že nás mohou vidět a ví o tom, když si na ně vzpomeneme. *„... jak já jí někdy říkám, že ten náš zesnulý pejsek, že se na nás kouká a hlídá nás, ...mluvíme o tom tak, jako by ještě tak trochu byl, ale už někde jinde a my už se s ním nikdy neuvidíme.“*(MA3). Respondentky uváděly potřebu dětem informace zjednodušovat a částečně přikrášlovat. Odůvodňovaly to nejčastěji nízkým věkem a obavami, aby dítě nebylo příliš smutné: *„Samozřejmě pokud je k tomu ta příležitost, s tím, že to nějak zjednodušit, že spinká, že je v nebičku, že už se neprobudí a že ho nic nebolí ...“*(MB5). Otázkou zůstává, zda takové přikrášlování či „obalování“ v dětech nevyvolává více otázek a nejasností v souvislosti s chápáním konceptu smrti a jeho dílčích atributů.

Dětské povědomí o smrti

Jedna věc je, jakým způsobem respondentky dětem otázky související s umíráním zodpovídají. Věcí další je, jakou představu si vytváří samo dítě a co si ve spojitosti s chápáním jednotlivých atributů konceptu smrti uvědomuje. Respondentky obou cílových skupin sdílí názor, že pochopení smrti jako něčeho nezvratného a absolutního je pro jejich dítě zatím obtížné, což dokládají následující výroky: *„Já si myslím, že jí to*

ještě nedochází, že to nechápe... je to pro ni abstraktní věc.“(MA2). *„Myslím, že si ještě nedokáže představit tu absolutnost. Definitivnost.*“(MB6). *„...ale moc tomu asi nerozumí, a proto se pořád ptá.*“(MB4). Respondentka MA1 popisuje, že její syn má s úmrtím spojenou představu, že zesnulému lze ještě pomoci: *„... On má představu, že když někdo umře, tak je hodně nemocný a dá se mu ještě pomoci, že potřebuje doktora, a když přijde doktor, tak že mu pomůže, že to bude dobrý. ...že nejeví známky života, ale nebere to jako konečnou fázi ... že se zavolá pan doktor a ten mu ještě pomůže. Pro něj je to něco jako nemoc, vidí, že lidem se může něco stát, že se můžou zranit, ale nebere to jako konec.*“ Podle respondentky MA3 si její dítě již nezvratnost a univerzálnost uvědomit dokáže: *„Už mi byla schopná říct, že plakala kvůli tomu nebičku, tak to už mi bylo jasné, že pochopila ten následek, že už by vlastně nebyla tady s námi... Ona nemá tu smrt spojenou jen s tím stářím, je schopná si uvědomit, že se to může stát komukoli.*“ Znaky chápání univerzálnosti smrti je možno vidět i ve výroku respondentky MB4: *„Občas o tom mluví, že třeba až umře babička, až já umřu i on, tak umřeme všichni najednou... ale on nechápe ten věkový rozdíl mezi námi...“* U syna respondentky MB5 je smrt spojována se stářím: *„... co se týče ostatních, tak to má spojené s tím stářím, tak právě, když jsem řekla, že „už jsem stará a všechno mě bolí“, tak mi řekl „ale neumřeš maminko, budeš tu furt se mnou“ ... teď mu stále vrtá hlavou, že ten, kdo je starej, tak umře, a my pak někde vidíme starého člověka a on mi říká, že ten člověk je starej a že umře, ... Máme starého psa, takže o něm to říká tak 3x denně, že je starý, a proto brzo umře... prostě to má spíše ve spojitosti s tím stářím...“*. Z těchto výroků lze vyčíst, že ještě neporozuměl plně atributu univerzálnosti smrti. Respondentky u svých dětí pozorují chápání pouze dílčích atributů smrti, z čehož vyplývá, že si tyto děti zatím plně neuvědomují, co to znamená zemřít.

Obavy ze smrti

Na otázku, zda děti respondentek někdy projevovaly obavy ze smrti své či svých blízkých, zaznívaly podobné odpovědi. Obavy z vlastní smrti dítěte nebyly pozorovány. Spíše byly zaznamenány obavy z úmrtí někoho dalšího, často právě matky. *„Nebo když jsem ze srandy řekla „já z tebe umřu“ a on z toho byl úplně vyděšený, to mě předtím vůbec nedošlo, že by to mohl vzít vážně...“*(MB5). *„O mě má strach.... V souvislosti s tím úmrtím psa, se mě ptala, jestli taky někdy umřu, na to se ptala...“*(MA2). *„Měla takové obavy o mě, nevím, jestli úplně, že bych mohla umřít ... Měla takový vytržštěný výraz a říkala: „Maminko já se o tebe bojím, vid’ že nespadneš“ ... Nějaký strach tam*

je.... Nevím, ale asi ji nenapadne hned to nejhorší, ale takové to, že stát se mi něco může, v tu chvíli jí v té hlavě proběhlo.“ (MA3). Opět je možno vidět podobné odpovědi u respondentek skupiny A i B. Obavy a strachy o rodiče, které jsou respondentkami popisovány, nevyjadřují explicitně obavy z toho, že by dospělý zemřel, ale spíše, že by se mu mohlo něco stát, mohl by se zranit. Konkrétně vyjádřené obavy z úmrtí matky uvádí pouze respondentky MA2 a MB5.

Rodinné vzpomínání

Příležitostí k rozhovoru o umírání mohou být také vzpomínky na členy rodiny, kteří již nežijí. Zajímalo nás, zda respondentky o svých předcích s dětmi hovoří, jak na zesnulé vzpomínají, jestli s dětmi chodí na hřbitov a jak to dítě vnímá. Všechny respondentky shodně uvedly, že jejich děti s nimi na hřbitově někdy byly.

Matky z cílové skupiny B se také shodují v četnosti návštěv, uvádí interval zhruba jednou za dva měsíce. Vzpomínání na blízkou zesnulou osobu však většinou nemají spojenou s konkrétní příležitostí či nějakým rituálem. Pouze respondentka MB6 uvádí: *„Na Dušičky zapalujeme svíčky na hřbitově i doma. A u toho vzpomínáme. Na Vánoce vzpomínáme, u fotek vzpomínáme. Ostatní dvě respondentky uvádí, že na zesnulého si častěji vzpomenu při běžných činnostech, to je pak příležitost ke vzpomínání. „Nemáme daný rituál, mluvíme o tom spíše, když on si vzpomene a když to potřebuje... se mu stýská po tatínkovi a začíná mluvit o věcech, o kterých jsem si myslela, že si je vůbec nepamatuje... že s tátou bourali s autama, že si hráli s modelínou a takový věci, který třeba dělal s manželem, když mu byly ty dva a půl, tři roky, takže vzpomínky na toho tátu má“*(MB4) *„S tím vzpomínáním, to, když mě třeba napadne, tak si řeknu „ty už jsi velký a co už umíš, to by děda koukal“ ... mám i takový ty spojení, že když jí mandarinky, vzpomenu si na babičku, protože ona mu je vždycky dávala... prostě když na to v běžném rozhovoru přijde řeč, na něco, co mi je připomene, tak v souvislosti s tím o tom mluvím...“*(MB5). Takto popisuje příležitostné vzpomínání třetí respondentka (MB6) z této skupiny: *„...zemřela nám milovaná babička, kterou máme v bytě na několika fotkách a o které mluvíme, a já na ni vzpomínám a vyprávím o ní. Mluvíme s dcerou o hřbitovech, proč tam chodíme a nosíme květiny, vzpomínáme.“* Nejen hřbitov se pak stává místem, kde si zesnulého připomenout. Je možné říci, že právě návštěva hřbitova v dětech probouzí otázky spojené se smrtí a inspiruje je ke vzpomínání a uvažování o zesnulých. Respondentky MB4 a MB5 popisují, že právě při návštěvě

hřbitova děti napadá, jak se může zesnulý dostat do nebe, když jeho tělo je pohřbeno v hrobě.

Respondentky skupiny A, jejichž děti ještě neprožily ztrátu blízké osoby, svým dětem při návštěvě hřbitova pověděly, že zde „leží“ jejich příbuzní, kteří již zemřeli. Návštěva hřbitova je pro rodiče příležitostí kdy vzpomínat na své předky a dítěti tak sdělit část rodinné historie. Respondentky také popisují, že pro dítě to byly vlastně cizí osoby, které neznalo, a proto se o ně nijak zvlášť nezajímalo. „... *ale on ty lidi, co tam leží, mou babičku a mého dědu, ty on vlastně nezažil, takže on tu návštěvu hřbitova nijak nekomentoval...*“ (MA2). Děti spíše zajímalo, co je hřbitov za místo, a od toho se odvíjela i komunikace mezi nimi a jejich matkami. „*Někdy jdeme na ten hřbitov, ale myslím si, že jí to nedochází, já jí vysvětlím, že tam leží můj táta a můj děda, že se staráme o ten hrobeček, tak to ona chtěla třeba jim koupit andělíčka, aby tam měli na hrobečku ... myslím, že jí to přijde jako takové vzpomínkové místo.*“ (MA2). „*Tenkrát snad, když jsme ji tam vzali prvně, tak se myslím zeptala, proč to tady takhle je, proč sem jdeme... to jsem jí říkala, že to byla teda moje babička, maminka jejího dědečka... teď ví, že teda my jim tam chodíme dávat tu svíčku, že tedy oni jsou v nebičku a tady na tom hřbitově je na ně taková památka a že my sem chodíme vzpomínat, zapálíme svíčku a dáme kytičku.*“ (MA3). O jiných příležitostech ke vzpomínání na zesnulé blízké respondentky skupiny A nehovořily.

Názory na účast dítěte na pohřbu

Respondentky skupiny A, jejichž děti smrt blízkého člověka dosud nezažily, se vyjadřovaly spíše pro neúčast předškolního dítěte na pohřebním obřadu, ale jednoznačně vyhraněný názor neměly. Jako důvody zmiňují, že by pro děti celá událost byla náročná a nepochopily by ji. „..... *Ale chodit s ní na ty velký obřady, což třeba bývá z té manželovy strany rodiny, tam bývá hodně lidí a všichni hlasitě pláčou a truchlí nad tou rakví, tak to by asi z toho byla vyřízená, asi bych to nedělala na takový velký pohřeb, když se silně truchlí, to by z toho mohla mít taky špatné sny. Tam to je náročné i pro mě, nevím, co by to zanechalo v tak malém dítěti.*“ (MA3). Respondentka (MA2) se k tomu vyjadřuje podobně: „*Když to vezmu podle sebe, když mi umřel táta (v dospělosti), tak to pro mě byla hrozná rána, pak byla nějaká doba a potom byl vlastně ten pohřeb a vím, že pro mě bylo hrozný to znovu otevřít a úplně nevím, jestli by takhle malé dítě toho mělo být přítomno.*“ Obě dvě shodně uvádí, že by raději

uspořádaly nějaké komornější rozloučení v rodinném duchu. „...posedlo se v rodinném kruhu, takže pokud se jedná o takové vzpomínkové posezení v rámci rodiny, tak jo... prostě bych jí vysvětlila, že dotyčný odešel do nebe, my na něj teď tady vzpomínáme, myslíme a uděláme si s ním takovou poslední hezkou chvíli na rozloučenou.“ (MA3). „Asi možná udělat si takové rodinné malé rozloučení v soukromí.“ (MA2). Respondentka MA1 uvádí, že by se rozhodovala podle okolností a také podle toho, jak dítě vnímá realitu smrti: „A jsou některý děti, který třeba opravdu už chápou tu realitu takovou, jaká je, a třeba by je to mohlo poznamenat, těžko říci takhle obecně... a i pro to dítě je to taky určité rozloučení a třeba ve starším věku si to uvědomí, že třeba to rozloučení neabsolvoval nebo naopak to vytěsni z mysli a nebude si to ani pamatovat... myslím, že by mělo mít tu možnost.“ Lze tedy konstatovat, že respondentky skupiny A účast dítěte na pohřebním obřadu přímo nezavrhují.

Mezi respondentkami, jejichž dítě již ztrátu blízké osoby prožilo, se názory neshodovaly. Pouze respondentka MB6 uvedla, že svou dceru na pohřeb vzala: „Pokud je to blízká osoba, myslím, že je důležité, aby si to dítě odžilo. Rozloučilo se. Jejich emoce je nezlomí tak jako dospělý, a tak si myslím, že to pro ně nemusí být nijak traumatické.“ Oproti tomu respondentka MB4 si tuto možnost vůbec nepřipustila: „Syn nebyl na manželově pohřbu, myslím si, že takhle malé děti to nepochopí, celý ten obřad a tak. Myslím, že pro takhle malé dítě to není vhodné, že mu to dělá v hlavě bordel.“ Podobný, ovšem ne tak vyhraněný názor, který vychází z její vlastní zkušenosti, má i respondentka MB5: „Já jako malá, to mi bylo asi 3 a půl, jsem taky byla na pohřbu prababičky, pamatuju si, jak všichni byli v tom černým v té místnosti a všichni byli uplakaní ... když si to vybavuju, tak je to takový divný pro mě pořád do teď... proto asi bych ty svoje děti tam vzala, až budou větší.“ Důvody pro neúčast dítěte na pohřbu vychází z přesvědčení, že děti budou průběhem obřadu stresovány, zejména uvidí-li ostatní dospělí plakat. „...nepřijde mi to jako prostředí vhodné pro děti.... Všichni jsou tam ubrečení a strhaní a myslím si, že děti se tím akorát vnitřně stresují, proč všichni plakali a co se stalo...“ (MB5).

Závěrem lze říci, že pouze jedna respondentka neměla pochybnosti o účasti dítěte na pohřebním obřadu. Další čtyři respondentky by uvažovaly o nějakém komornějším rodinném rozloučení. Jedna respondentka účast předškolního dítěte na pohřbu zcela odmítá.

9 Shrnutí a analýza výsledků

Tato kapitola nabízí souhrn námi zjištěných údajů a dává tak odpovědi na výzkumné otázky.

- *VO 1 - Jaké rozdíly v chápání jednotlivých atributů konceptu smrti je možno pozorovat mezi dětmi, které prožily ztrátu blízké osoby, a těmi, které tuto zkušenost nemají?*

Na základě námi zjištěných údajů je možno říci, že určité rozdíly v chápání jednotlivých atributů konceptu smrti byly zaznamenány. Největší zaznamenaný rozdíl je možno vysledovat u dílčího kritéria *praktické použití*. Toto kritérium ukazuje, do jaké míry je dítě předškolního věku schopno rozlišit a aplikovat univerzalitu smrti u živých a neživých objektů. Míra pochopení tohoto kritéria byla u skupiny B, tedy dětí, které mají zkušenost s úmrtím blízké osoby, vyšší až o 14 %. Z pohledu všech kritérií bylo právě u tohoto kritéria ve skupině B dosaženo nejvyšší hodnoty.

Naopak skupina A, tedy děti bez zkušenosti s úmrtím někoho blízkého, dosáhla nejvyšší hodnoty u kritéria *nevyhnutelnost*. To sleduje, zda si dítě uvědomuje, že všechny živé bytosti jednou musí zemřít. Rozdíl mezi skupinou A i B činí 8 %. Děti, které nemají zkušenost s úmrtím blízké osoby, dosáhly 92 %, to byla zároveň nejvyšší naměřená hodnota vůbec ve vztahu ke všem kritériím u obou skupin.

Kritérium *nezvratnosti* ukazuje na to, zda dítě přijímá fakt, že neexistuje nic, co bychom mohli udělat, aby mrtvý znovu ožil. Lze pozorovat vyšší míru porozumění danému atributu u dětí, které již prožily ztrátu blízké osoby. Děti, které tuto zkušenost nemají, vykazují horší výsledek o 4 %.

Podobně dopadly i výsledky u kritéria *příčinnost*, opět byly úspěšnější respondenti ze skupiny A. Zde je nutno poznamenat, že vyjádřit zcela explicitně biologickou příčinu úmrtí bylo pro všechny respondenty nejnáročnější. U všech ostatních atributů jsou výsledky v hodnotách nad 70 %, zatímco u tohoto kritéria je to pouze kolem 50 %. Do jisté míry lze usuzovat, že dítě předškolního věku zatím nedokáže plně pochopit a vysvětlit tuto příčinnost, na čemž nemění mnoho ani fakt, zda dítě prožilo či neprožilo ztrátu někoho blízkého.

Rozdíly mezi skupinami respondentů v chápání toho, že smrtí dojde k *přerušeni biologických funkcí*, jsou minimální. Skupina A dosáhla 78 %, výsledek skupiny B byl o 2 % nižší.

Je možno konstatovat, že celkově vyšší míru porozumění jednotlivým atributům konceptu smrti prokázali respondenti, kteří již prožili ztrátu blízké osoby. Zaznamenané rozdíly v chápání dílčích atributů mezi oběma výzkumnými skupinami nebyly nijak markantní a vzhledem k tomu, že se jednalo pouze o malý výzkumný vzorek, nelze na základě popsaných výsledků vytvářet obecnější závěry.

- VO 2 - *Jakým způsobem je ovlivněno chápání konceptu smrti ve vztahu k věku dětí?*

Ze zjištěných dat vyplývá, že vývoj porozumění konceptu smrti má určitou souvislost s věkem dítěte. Jak je možno sledovat v tabulce č. 4, celková míra porozumění sledovaného jevu se zvyšuje vzhledem k věkovému složení skupiny. Zatímco u skupiny čtyřletých dětí se pohybují celkové hodnoty chápání konceptu smrti mezi 60-68 %, u dětí pětiletých je to už okolo 70 %. Šestileté děti, které se účastnily výzkumného šetření, pak vykazují nejvyšší míru chápání sledovaného jevu, a to 82 % u dětí, které ve svém životě prožily ztrátu blízké osoby, a 88 % u dětí, které takovou zkušenost nemají. Vzhledem k tomu, že výzkumný soubor činil dohromady 50 respondentů, však nelze zjištěné skutečnosti nijak zobecňovat.

Pokud je na výsledky nahlíženo z pohledu dílčích kritérií, výsledky už tak jednoznačné nejsou. U kritéria *nevyhnutelnost* vykazují všechny věkové skupiny podobné a vcelku vysoké hodnoty. Nejnižší míra pochopení (70 %) je zde zjištěna u čtyřletých dětí se zkušeností s úmrtím, nevyšších hodnot (96 %) pak dosáhly pětileté děti bez zkušenosti. Kritérium *praktické použití* dosahuje u každé věkové skupiny více jak 70 % míry porozumění s výjimkou čtyřletých dětí skupiny A, u těch bylo dosaženo pouze 50 % výsledku. Porozumění *nezvratnosti* v konceptu smrti je opět nejvyšší u dětí šestiletých. Je ovšem zajímavé, že pětileté děti nedosáhly tak vysokých výsledků jako děti čtyřleté. Kritérium *přerušeni biologických funkcí* bylo nejlépe chápáno u skupiny šestiletých dětí ze skupiny A, bylo to celých 100 %. Nejnižší míru chápání tohoto kritéria vykazují čtyřleté děti ze skupiny A. U kritéria *příčinnost* je možné pozorovat, že úměrně stoupajícímu věku dětí stoupá také míra porozumění. Tento atribut se co do pochopení ukazuje jako nejnáročnější pro všechny věkové skupiny. Čtyřleté děti se zkušeností

dosáhly vůbec nejnižšího výsledku 30 %, zatímco výsledek u obou cílových skupin šestiletých dětí byl vyšší až o 37 %.

- *VO 3 - Jak přistupují rodiče k tématice smrti a umírání v rozhovorech se svými dětmi?*

Hovory nad tématikou smrti a umírání vychází z větší části z iniciativy dětí, které se dotazují nejčastěji při běžných životních situacích, které je nějakým způsobem zaujmou. Takovými příležitostmi jsou dle oslovených matek zejména úmrtí domácího mazlíčka, náhodný nález uhynulého zvířete nebo situace, kterou dítě vidí v televizi či v nějakém příběhu. Zcela specifická je pak situace, kdy je vztah mezi zesnulým a dítětem blízký a rodič mu tuto situaci musí vysvětlit. Tomu se ovšem bude věnovat výzkumná otázka VO4.

Oslovení rodiče k této tématice přistupují velmi opatrně, informace se dětem snaží sdělovat citlivě a někdy je i částečně zjemnit. Důvodem je zejména obava o to, aby dítě při hovorech o smrti nebylo stresováno a nevyvolávalo to v něm pocity strachu a úzkosti. Oslovené matky byly toho názoru, že jejich dítě si ještě nedokáže plně uvědomit, co to znamená, když někdo zemře se všemi důsledky.

Zmiňují, že k rozhovorům nad touto tématikou dávají ve většině případů impulz právě děti. Matky se tedy snaží reagovat na jejich otázky a vysvětlovat jim právě to, co je v dané chvíli zajímavé. Při vysvětlování se snaží přihlížet k tomu, v jaké je dítě zrovna náladě a jaké jsou okolnosti rozhovoru. Všechny také uvedly, že toto téma vnímají jako důležité, ale náročné. Vyjádřily také určitou nejistotu v tom, jak dětem vhodně vysvětlit podstatné. Možnost vyhledat si informace k této problematice v literatuře či jinde však cíleně nevyužila žádná z nich.

Nejčastěji dětem vysvětlují smrt s jistou dávkou eufemismu jako odchod do nebe, kdy zesnulý se na ně z nebe dívá. Dítě bývá také ujištěno, že zesnulému je dobře a nic ho nebolí. K vysvětlení, jak zesnulý zemřel, použily respondentky zcela otevřené explicitní vyjádření biologické příčiny úmrtí – přestalo mu tlouct srdce, měl velké bolesti a tělo už to nevydrželo. Některé odkázaly pouze na souvislost s vysokým věkem či nemocí. Dítě také zajímavé, co se stane s tělem zemřelého. Respondentky uvádí, že dětem vysvětlí, že tělo je pohřbeno, a navštíví s ním hrob zesnulého.

Ve vztahu k vlastní rodině a jejím členům, kteří již nežijí, jsou pak respondentkami popisovány situace, kdy s dítětem hovoří o zesnulých. Tyto rozhovory jsou vnímány jako vhodné příležitosti, jak dítěti pomoci pochopit smrt se všemi jejími atributy, jako jsou nezvratnost, nevyhnutelnost, univerzalita, absolutnost, příčinnost. Matkami nejsou pozorovány obavy dětí z vlastní smrti, což by mohlo ukazovat na to, že dítě si univerzalitu smrti ještě nedokáže vztáhnout samo na sebe. U některých dětí byla sledována obava o život matky nebo o to, že se jí něco stane.

Tématika smrti a umírání se tedy v rozhovorech rodičů a jejich dětí objevuje a ze strany oslovených matek není vnímána jako tabu. Naopak tyto situace berou jako příležitost jak dítě připravit na život, jaký je a na to, že smrt je nedílnou součástí našeho lidského bytí.

- *VO 4 - Jaké projevy chování a prožívání pozorovali rodiče u svého dítěte, které bylo zasaženo ztrátou blízké osoby?*

Pouze jedna z oslovených matek, jejíž dítě prožilo ztrátu blízké osoby, rozvedla, jak se syn choval poté, co se dozvěděl o smrti otce. Jeho chování zprvu nevykazovalo nějaké známky smutku či trápení. V popředí jeho zájmu byly spíše informace o tom, co se zesnulým bude dál. Podle matky měl povědomí o tom, že se mrtví dostanou do nebe. Z jeho slovních komentářů však bylo patrné, že je zmatený. Otec byl pohřben do země, má hrobeček, ale chlapec stále nechápe, jak se tělo dostane do nebe. Rozporuplné pocity vykazoval také ve chvíli, kdy na hrob byla umístěna otcova fotografie. Po nějaké době se začal častěji projevovat plačtivě. Ztrátu otce si uvědomuje s časovým odstupem a začíná si vybavovat vzpomínky na to, co s otcem prožil. O těchto vzpomínkách často hovoří a následně pláče a říká, že se mu po otci stýská.

Další dvě respondentky již nepopisují, že by ztráta blízké osoby nějakým způsobem ovlivnila chování jejich dětí. V obou případech zemřela babička dětí, se kterou měly blízký vztah, a v jejich životě se objevovala často. V této souvislosti se děti ptaly, proč babička umřela a co s ní bude dál. U jednoho z těchto dětí matka také popisuje, že její syn bojuje s pocitem nejistoty a stále hledá odpověď na to, jak se pohřbené tělo může dostat do nebe. Častěji si také v souvislosti se smrtí všímá starých lidí nebo zvířat. Projevoval i obavu ze smrti babičky či maminky při náhodné zmínce o jejich stáří. Oznámení o úmrtí babičky bylo pro tyto děti spíše impulzem pro to, aby začaly o smrti

přemýšlet a ptát se. Projevy smutku nebo truchlení, které by byly pozorovány jejich matkami, zaznamenány nebyly.

10 Diskuse

V rámci první části výzkumu zjištěná data poskytla pohled na to, jak předškolní děti rozumí jednotlivým atributům smrti, kterými jsou *nevyhnutelnost*, *praktické použití*, *nezvratnost*, *přerušení biologických funkcí* a *příčinnost*. Presentované výsledky vykazují určitou shodu s původní výzkumnou studií Slaughter a Griffiths (2007), kdy také v tomto výzkumu vykazovaly starší děti zralejší chápání konceptu smrti než děti mladší.

V původní studii vykazovaly děti podstatné horší chápání dílčích atributů *praktické použití* a *příčinnost*, zatímco námi prezentované výsledky ukazují na výrazně horší chápání pouze u *příčinnosti*. Pojem *praktické použití* je vázán s tím, zda dítě vztahuje nevyhnutelnost smrti ke všem živým bytostem. Nejmladší děti bez zkušenosti s úmrtím blízké osoby vykázaly nejnižší míru porozumění tomuto aspektu smrti, což je ve shodě s tím, co uvádí Rogge (2004), že mladší děti mají smrt spojenou se stářím a nevztahují ji zatím k sobě nebo ke své rodině.

V celkovém porovnání dětí, které prožily ztrátu blízké osoby, s těmi, které tuto zkušenost zatím nemají, dosáhly obě skupiny velmi podobných výsledků. Z toho lze usuzovat, že prožitek ztráty v předškolním věku nijak výrazně neakceleruje pochopení konceptu smrti. Podle Huntera a Smitha (2008) může náročné vyrovnání se ztrátou blízké osoby vývoj chápání smrti také zpomalit. V určité fázi procesu truchlení dítě popírá fakt, že člověk zemřel a vytváří si představy o tom, že se ještě vrátí, čímž odmítá přijmout fakt definitivnosti smrti (Bowlby, 2013).

Druhá část výzkumu nabízí pohled ze strany rodičů předškolních dětí. Námi oslovené matky prezentují, za jakých okolností probíhají mezi nimi a jejich dětmi rozhovory o smrti a umírání. Každá z nich si uvědomuje důležitost tohoto tématu, převládá u nich názor, že je to věc, která děti zajímá a které příliš nerozumí. Dávají však najevo určitou nejistotu, jak přistupovat k otázkám, které jsou jim kladeny. Bowlby (2013) v této souvislosti uvádí, že v našem sociokulturním prostředí panuje v tomto ohledu určitá roztržičnost názorů, díky níž jsou v názorech na smrt nejistí i dospělí. Otázky typu „*Co se stalo se zemřelým?*“ či „*Kde teď je?*“ nejčastěji vysvětlují odchodem zesnulého do nebe. Kübler-Rossová (2003) ovšem tento způsob vysvětlení nedoporučuje. V dítěti může vyvolat větší zmatek než pouhé strohé a explicitní vyjádření dané skutečnosti. Pokud člověk není věřící a jeho odpověď nevychází z jeho vlastního přesvědčení, dítě

vycítí, že ani sám dospělý takovému tvrzení nevěří a samo pochybuje. Dvě respondentky, které úmrtí člena rodiny vysvětlovaly právě tímto způsobem, shodně popsaly, že jejich dítě prožívá pocity nejistoty a zmatení.

Z rozhovorů také vyplývá, že tematiku umírání řeší matky až ve chvíli, kdy se jejich dítě začíná ptát. Samy považují toto za ideální dobu, kdy dítě s tímto tématem seznámit. Jedna z nich popisuje, že když zemřela babička dítěte, neprojevovalo dítě žádný zájem. Po nějaké době, kdy zemřel dědeček, to bylo u chlapce podstatné a časté téma rozhovorů. Zde je viditelná souvislost s věkem a zráním, což potvrzují poznatky z oblasti vývojové psychologie. Říčan (2004) či Špaňhelová (2008) shodně uvádí, že otázky, které souvisí s existencí člověka na tomto světě, jak se narodí, ale i jak zemře, ukazují, že dítě směřuje k osamostatnění. Dítě, které zajímá, jak svět kolem něj funguje, dokáže přijmout i fakt, že jednou v tomto světě bude fungovat samostatně bez závislosti na někom dalším.

V dětských otázkách se také zrcadlí typické znaky dětského myšlení, tak jak je uvádí např. Vágnerová (2000), která říká, že myšlení předškolního dítěte je převážně antropomorfní a magické. O zesnulých se s dětmi hovoří ve smyslu, že na ně koukají z nebe. Dětská fantazie tak pracuje a je možno zaznamenat otázky typu, jestli tam babičce není zima.

Oslovené matky na dětské otázky reagují podle aktuální situace, přihlíží při tom k věku dítěte a úrovni jeho chápání. Častokrát zmínily, že vysvětlení chtějí dítěti sdělit nějakou přijatelnou formou, aby nebylo traumatizováno. Žádná z nich nevedla, že by jí dětské dotazování bylo nepříjemné či na ně nechtěla odpovídat. Podle Goldmanové (2015) je správný přístup podporovat děti v jejich otázkách a reagovat na ně. *„Uvážlivou a láskyplnou odpovědí můžeme nepříjemné myšlenky a pocity utiшит. Budeme-li brát otázky dětí vážně, můžeme jim dát pocit jistoty a bezpečí.“* (Goldman, 2015, s. 6).

11 Limity výzkumu

Předně je nutné zmínit, že tato studie si neklade nároky na reprezentativnost. Šlo nám o zmapování sledovaného jevu ve vztahu k dětem předškolního věku a jejich komunikaci s dospělými nad tímto tématem.

V průběhu vyhledávání respondentů pro první část výzkumu bylo ze strany oslovených rodičů toto téma vnímáno jako ne příliš vhodné pro konverzaci s jejich dětmi. Bylo tedy náročné najít dostatečné množství respondentů pro zpracování první části výzkumu. Větší předsudky měli rodiče dětí, které zatím nebyly konfrontovány s úmrtím blízké osoby. Výzkumný soubor tak není dostatečně velký pro to, aby z dosažených výsledků mohly být vyvozeny obecnější závěry. U výzkumné otázky VO2 pracujeme také s průměrnými hodnotami věkových skupin. Zde je potřeba zmínit, že věkové skupiny nebyly tvořeny stejně velkým počtem účastníků.

Během rozhovorů s dětmi mohlo dojít také k určitému zkreslení odpovědí. Většina dětí viděla testujícího poprvé v životě a jejich odpovědi mohly být ovlivněny studem nebo momentálním citovým rozpoložením, které nebylo možné ovlivnit ani předpokládat. Není vyloučeno, že za jiných okolností a s jiným dotazovatelem by se odpovědi dětí lišily.

Přestože metoda zjišťování dat od dětských respondentů byla přejata z již existující studie, nebylo naším cílem porovnávat její výsledky s našimi. Proto s údaji zjištěnými v původní studii vůbec nepracujeme.

Také v druhé části výzkumného šetření nedosahuje výzkumný soubor takového množství respondentů, aby zjištěné údaje mohly být jakkoli zobecňovány. Jsou zde prezentovány subjektivní názory respondentek, a to jak situace vnímaly ony samy. Nebylo naším cílem zachytit skutečnou podobu zmíněných situací, ale šlo nám především o jejich osobní pohled na sledovanou problematiku. Při získávání dat k této části výzkumu hrozilo riziko, že respondentky budou málo otevřené a o sledovaném jevu budou hovořit pouze povrchně, což by nepřineslo příliš zajímavé a konkrétní údaje.

Závěr

Tato práce se za pomoci rozhovorů s předškolními dětmi a jejich rodiči pokouší nastínit, jakou představu tyto děti mají o smrti a umírání. Už při hledání respondentů bylo jasné, že se nejedná o populární téma a ve spojitosti s dětmi ne příliš často zmiňované. O to více pro mě bylo zajímavé. Od rodičů, kteří svolili k účasti své či svého dítěte ve výzkumu, často zaznívalo, že jejich dítě právě prochází obdobím, kdy má potřebu vyptávat se a mluvit o smrti.

Výzkumné šetření mezi dětmi hledalo odpověď na otázku, jak ony rozumí pojmu smrt, případně zda může mít prožitek ztráty blízké osoby vliv na jeho porozumění. Po vyhodnocení rozhovorů vyšlo najevo, že oslovené děti, které měly zkušenost s úmrtím blízké osoby, nevykazují o mnoho vyšší míru chápání základních atributů smrti. Byly zaznamenány rozdíly v odpovědích dětí mladších oproti starším. Pro tento výzkum platí, že čím vyšší věk, tím vyšší úroveň porozumění byla zaznamenána. Pojmy nevyhnutelnost a nezvratnost a přerušení biologických funkcí chápou děti všech věkových kategorií lépe než příčinnost a praktické použití. Zejména u mladších dětí převládá názor, že smrt se týká lidí starých a nevztahují ji k sobě. Souvislost s věkem a zráním byla tedy prokázána.

Z rozhovorů s matkami dětí předškolního věku vyplývá, že toto téma jejich děti zajímá a přemýšlí o něm. Tato problematika tedy bývá součástí rodinné komunikace. Přestože se matky cítí částečně nejisté, přistupují k rozhovorům na toto téma zodpovědně. Snaží se svým dětem poskytnout přiměřené informace a, jak samy říkají, připravit je na život, jaký je. Vychází přitom ze svého přesvědčení, že děti by měly být se smrtí v životě seznamovány ovšem takovým způsobem, aby jim byla uchována představa, že po smrti člověk odejde na lepší místo a nic ho nebolí. Převládal u nich názor, že sdělit čistou pravdu by pro dětskou osobnost bylo příliš tvrdé. Závěrem bych ráda podotkla, že matky, jejichž výpovědi jsou součástí této práce (viz příloha G), byly sdílné a ve svých odpovědích otevřené. Tím mi poskytly mnoho zajímavých podnětů k přemýšlení a patří jim za to můj dík. Ráda bych, aby se staly inspirací pro ostatní rodiče, kteří zatím vnímají smrt jako tabu, a to nejen ve vztahu ke svým dětem.

Použitá literatura a další zdroje informací

1. BOWLBY, J. (2013). *Ztráta, smutek a deprese*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0355-1
2. COLOROSO, B. (2008). *Krizové situace v rodině*. Praha: Euromedia Group, k. s. – Ikar. ISBN 978-80-249-1027-7
3. DUDOVÁ, I. (2013). Smutek a truchlení dítěte. *Pediatric pro praxi* 2013; 14(4): 248-251
4. ELLIOT, J., PLACE, M. (2002). *Dítě v nesnázích; prevence, příčiny, terapie*. Praha: Grada ISBN 80-247-0182-0
5. GOLDMAN, L. (2015). *Jak s dětmi mluvit o smrti*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0819-8
6. GRUN, A., ROGGE, J. U. (2013). *Když se děti ptají na Boha*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0341-4.
7. HELUS, Z. (2009). *Dítě v osobnostním pojetí*. Praha: Portál. ISBN 978-80-7367-628-5.
8. HOBDAYOVÁ, A., OLLIEROVÁ, K. (2000). *Tvořivé činnosti pro terapeutickou práci s dětmi*. ISBN 80-7178-378-1
9. HUNTER, S.B., SMITH, D.E. (2008). [online] Predictors of children's understandings of death: age, cognitive ability, death experience and maternal communicative competence [cit. 2017-02-07]. in *OMEGA – Journal of Death and Dying*, 57(2), pp. 143-162. Baywood Publishing CO., Inc.

Dostupné z: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.2190/OM.57.2.b>
10. KAST, V. (2000). *Krise a tvořivý přístup k ní*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-365-X
11. KAST, V. (2015). *Truchlení. Fáze a šance psychického procesu*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0789-4

12. KRTIČKOVÁ, K. (2013). [online] *O dětech, smrti a truchlení*. [cit. 2017-02-08]. Dostupné z: <http://www.sancedetem.cz/srv/www/content/pub/cs/clanky/o-detech-smrti-a-truchleni-95.html#obdobi-truchleni-deti>
13. KÜBLER-ROSS, E. (2003). *O dětech a smrti*. Praha: Ermat. ISBN 80-903086-1-9.
14. KÜBLER-ROSSOVÁ, E. (1992). *Hovory s umírajícími*. Signum Unitatis. ISBN 80-85439-04-2.
15. KUPKA, M. (2014). *Psychosociální aspekty paliativní péče*. Praha: Grada. ISBN 978-80-247-4650-0.
16. LANGMEIER, J., KREJČÍŘOVÁ, D. (2006). *Vývojová psychologie*. Praha: Grada ISBN 80-247-1284-9
17. MALÁ E. (Ed.) (2007). *Dítě a stres*. Praha: Tigris. ISBN 978-80-903750-1-7
18. MATĚJČEK, Z. (2005). *Prvních 6 let ve vývoji a výchově dítěte*. Praha: Grada. ISBN 80-247-0870-1.
19. MATĚJČEK, Z. (2005). *Výbor z díla*. Praha: Karolinum. 80-246-1056-6.
20. MATOUŠEK, O. (2003). *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: Sociologické nakladatelství. ISBN 80-86429-19-9.
21. MERTIN, V., GILLERNOVÁ, I. a kol. (2010). *Psychologie pro učitelky mateřské školy*. Praha: Portál. ISBN 978-80-7367-627-8.
22. MIOVSKÝ, M. (2006). *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha: Grada. ISBN 80-247-1362-4.
23. MOODY, R. A. (2005). *Život po ztrátě*. Praha: Euromedia Group. ISBN 80-242-1363-X
24. PLHÁKOVÁ, A. (2003). *Učebnice obecné psychologie*. Praha: Academia. ISBN 80-200-1387-3.
25. REICHEL, J. (2008). *Kapitoly systematické sociologie*. Praha: Grada. ISBN 978-80-247-2594-9.

26. ROGGE, J. U. (1999). *Dětské strachy a úzkosti*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-237-8
27. ROGGE, J. U. (2005). *Rodiče určují hranice*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-990-9
28. ŘÍČAN, P. (2004). *Cesta životem*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-829-5
29. SLAUGHTER, V., GRIFFITHS, M. (2007). [online] Death Understanding and Fear of Death in Young Children [cit. 2017-04-07] in *Clinical Child Psychology and Psychiatry* 2007 12 pp: 525-535

Dostupné z:
https://www.researchgate.net/profile/Virginia_Slaughter/publication/5752603_Death_Understanding_and_Fear_of_Death_in_Young_Children/links/0fcfd50a5c9d7b139d000000.pdf
30. ŠPAŇHELOVÁ, I. (2008). *Průvodce dětským světem*. Praha: Grada. ISBN 978-80-247-1907-8
31. Umírání.cz informační portál pro nemocné, pečující a pozůstalé (2015) [online] *Děti truchlí jinak* [cit. 2017-02-07]. Dostupné z: <http://www.umirani.cz/rady-a-informace/deti-truchli-jinak>
32. Umírání.cz informační portál pro nemocné, pečující a pozůstalé (2015) [online] *Fáze vyrovnávání se s těžkou nemocí a ztrátou* [cit. 2017-02-07]. Dostupné z: <http://www.umirani.cz/rady-a-informace/faze-vyrovnavani-se-s-tezkou-nemoci-a-ztratou>
33. VÁGNEROVÁ, M. (2000). *Vývojová psychologie*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-308-0

Seznam tabulek

- Tabulka č. 1 – Charakteristika výzkumného souboru – 1. část výzkumu (str. 39)
- Tabulka č. 2 – Charakteristika výzkumného souboru – 2. část výzkumu (str. 39)
- Tabulka č. 3 – Přehled průměrných hodnot dosažených u dílčích kritérií a jejich procentuální vyjádření (str. 45)
- Tabulka č. 4 – Přehled průměrných hodnot a procentuální vyjádření hodnot dosažených cílovými skupinami ve vztahu k věku respondentů (str. 46)
- Tabulka č. 5 – Přehled hodnot dosažených skupinou A v rámci 1. části výzkumu (příloha E)
- Tabulka č. 6 – Přehled hodnot dosažených skupinou B v rámci 1. části výzkumu (příloha F)

Seznam příloh

- Příloha A – Záznamový arch k rozhovoru s dětmi
- Příloha B – Scénář k interview s rodiči
- Příloha C – Průvodní dopis s dotazníkem
- Příloha D – Interview s dětmi – otázky a bodové ohodnocení
- Příloha E – Přehled hodnot dosažených skupinou A v rámci 1. části výzkumu
- Příloha F – Přehled hodnot dosažených skupinou B v rámci 1. části výzkumu
- Příloha G – Přepisy rozhovorů realizovaných v rámci 2. části výzkumu

Příloha A – Záznamový arch k rozhovoru s dětmi

Otázky rozhovoru nad tématikou smrti s dětmi předškolního věku

Věk dítěte (roky + měsíce):

Pohlaví: dívka x chlapec

Zkušenost s úmrtím někoho blízkého (rodiče, blízkého příbuzného, jiné osoby, která byla dítěti blízká): ano – ne

Dílčí kritéria	Otázky	Odpovědi
Nevyhnutelnost	1.Řekni mi, co umírá? / Vyjmenuj mi příklady toho, co může zemřít? (Mohou zemřít lidé? – v případě, že je sám nevyjmenuje) 2.Všichni zemřou? (předměty, které byly jmenovány)	
Praktické použití	3. Řekni mi, co neumírá, nemůže zemřít?	
Nezvratnost	4. Mohou mrtví znovu ožít? 5.Pokud někdo zemře a nebyl dlouho pohřben, může znovu ožít?	
Přerušení biologických funkcí	6. Pokud někdo zemře... (a) potřebuje jíst, (b) chodit na záchod, (c) dýchat, (d) může se hýbat, (e) může se mu něco zdát, (f) potřebuje pít?	
Příčinnost	7. Řekni mi, co by mohlo způsobit, že někdo zemře? Když se stane, co je pravou příčinou smrti daného člověka?	

Příloha B – Scénář k interview s rodiči

<p><i>Budeme hovořit o tematice smrti a umírání s ohledem na komunikaci s dětmi předškolního věku... Náročné téma... Děkuji velmi za ochotu... Pokud na něco nebudete chtít odpovídat, nemusíte...</i></p> <p><i>Údaje o rodiči (pohlaví, věk, dosažené vzdělání):</i></p> <p><i>Údaje o dítěti (pohlaví, věk, dosavadní zkušenost s úmrtím blízké osoby):</i></p>
<p>1. Jaký názor máte na tematiku smrti a umírání, pokud jde o děti předškolního věku?</p> <ul style="list-style-type: none">– Řekli byste, že to je náročné téma?– Jak vhodné je hovořit s takto starými dětmi o smrti a umírání? Popište mi, prosím, co vás k takovému přesvědčení vede.– Kdy myslíte, že je na to vhodná doba? (pokud jde o věk / pokud jde o životní události)
<p>Odpověď:</p>
<p>2. Byli jste někdy v situaci, kdy se vás dítě ptalo na otázky související se smrtí? Popište mi prosím, při jaké to bylo příležitosti a jak jste na to reagovali.</p> <ul style="list-style-type: none">– Vybavíte si, jaké konkrétní otázky vám dítě kladlo? Jaké to byly? Popište co nejpodrobněji.– Využili jste někdy vy sami nějakou příležitost nebo situaci z běžného života (mrtvý pták u cesty, brouček, situace v TV, ...), abyste svému dítěti přiblížili, co to znamená, když je někdo mrtvý, jak se to může stát apod.? Jak to probíhalo? Prosím popište.– Využili jste např. nějaké informace nalezené na internetu, v dětské literatuře apod., abyste zodpověděli otázky vašeho dítěte, které se smrti a umírání týkaly? Nebo jste se spolehli na vlastní instinkt a reagovali spontánně?
<p>Odpověď:</p>
<p>3. Jak myslíte, že dítě předškolního věku chápe, co to znamená, když je někdo mrtvý?</p>
<p>Odpověď:</p>
<p>4. Mělo vaše dítě někdy obavy, že umře ono samo nebo někdo blízký? Jak se to projevilo, jak jste reagovali?</p>
<p>Odpověď:</p>
<p>5. Chodíte někdy s vašimi dětmi na hřbitov? Proč? Kdy? Jak často?</p> <ul style="list-style-type: none">- Hovoříte s dětmi o lidech, příbuzných, blízkých, kteří už nežijí? Jak tyto hovory

probíhají, při jakých příležitostech, jak často?

- Máte v rodině nějaký rituál či příležitost, kdy vzpomínáte na své blízké, kteří už s vámi nemohou být? Jak do toho zapojujete děti?

Odpověď:

6. Jaký názor máte na účast takto starého dítěte na pohřbu jemu blízké osoby? Proč si to myslíte?

Odpověď:

Příloha C – Průvodní dopis s dotazníkem

Vážení rodiče,

jmenuji se Zuzana Kljapová a studuji Pedagogiku předškolního věku na Univerzitě Hradec Králové. V rámci svého magisterského studia zpracovávám diplomovou práci na téma *Chápání pojmu smrt u dětí předškolního věku*. Dovolte mi, abych Vás oslovila s prosbou, zda jste ochotni zapojit se do výzkumného šetření, jehož cílem je sběr dat pro tuto práci.

Pro svůj výzkum hledám rodiče a jejich děti předškolního věku, které se již s úmrtím někoho blízkého setkaly a které tuto zkušenost nemají. Od Vašich dětí budu získávat informace během krátkého rozhovoru (otázky můžete dostat k nahlédnutí předem). S Vámi nad touto tematikou povedu také rozhovor, který se bude týkat toho, jakým způsobem Vy jako rodiče k této tematice přistupujete v komunikaci se svými dětmi. Je možné účastnit se pouze jedné části výzkumu – rozhovory s dětmi nebo rozhovory s rodiči. Veškeré informace získané touto cestou budou anonymní, nebudou použita Vaše jména. Budete-li mít zájem, poskytnu Vám následně práci k nahlédnutí. V případě, že se během výzkumného šetření rozhodnete odstoupit od výzkumu, máte na to plné právo.

Vím, že se jedná o téma citlivé a ne příliš často veřejně prezentované. Chápu i obavy, které Vás možná v souvislosti s tímto tématem napadají. Uvádím tedy i kontakt na sebe, pokud máte otázky, můžete mě kdykoli kontaktovat. Rozhovory s Vámi i s Vašimi dětmi by byly vedeny v obecné rovině, je pouze na Vás, do jaké míry budete konkrétní, s čím se budete chtít svěřit a co si necháte pro sebe.

Pokud souhlasíte a máte zájem zapojit se do tohoto výzkumu, prosím Vás o vyplnění následujícího dotazníku.

Pohlaví rodiče:	MUŽ	ŽENA			
Věk rodiče:					
Vzdělání:	ZŠ	VYUČEN	SŠ	VOŠ	VŠ
Věk dítěte:		Pohlaví dítěte:			
Zkušenost dítěte s úmrtím blízké osoby (rodič, blízký příbuzný, jiná blízká osoba):	ANO	NE			
Kontakt na Vás (email, telefon):					
Tímto souhlasím se zapojením sebe a svého dítěte* do výše popsaného výzkumného šetření. (*nehodící se škrtněte)					
Podpis:					

Děkuji za Váš čas a pozornost. Zuzana Kljapová (telefon, email)

Příloha D – Interview s dětmi – otázky a bodové ohodnocení

Otázky a kritéria bodování pro rozhovor o smrti

Dílčí kritéria	Otázky	Kritéria bodování
Nevyhnutelnost	1. Řekni mi, co umírá? / Vyjmenuj mi příklady toho, co může zemřít? (Mohou zemřít lidé? – v případě, že je sám nevyjmenuje) 2. Všichni zemřou? (předměty, které byly jmenovány)	0 bodů – lidé nejsou označeni jako smrtelní, zároveň lidé nebyli uvedeni ani v odpovědi na otázku 2 1 bod – lidé nejsou označeni jako smrtelní, a to ani v odpovědi na otázku 2, ale pokud je nuceno si vybrat, zařadí je mezi smrtelné 2 body – označí lidi jako smrtelné, všechny lidské bytosti považuje za smrtelné
Praktické použití	3. Řekni mi, co neumírá, nemůže zemřít?	0 bodů – dítě zmínilo pouze živé věci (např. děti, psi, ryby) 1 bod – dítě zmínilo věci živé i neživé (např. stromy, cihly, staří lidé) 2 body – dítě zmínilo pouze věci neživé (např. domy, stromy, auta)
Nezvratnost	4. Mohou mrtví znovu ožít? 5. Pokud někdo zemře a nebyl dlouho pohřben, může znovu ožít?	0 bodů – nesprávně zodpoví obě otázky (odpoví na obě „ano“) 1 bod – správná odpověď na jednu z otázek (na jednu otázku odpoví „ne“) 2 body – správná odpověď na obě otázky
Přerušení biologických funkcí	6. Pokud někdo zemře... (a) potřebuje jíst, (b) chodit na záchod, (c) dýchat, (d) může se hýbat, (e) může se mu něco zdát, (f) potřebuje pít?	0 bodů – správné odpovědi na dvě nebo méně otázek (a – f) 1 bod – správné odpovědi na více než dvě, ale méně než šest otázek (a– f) 2 body – všechny odpovědi na otázky a-f správně
Příčinnost	7. Řekni mi, co by mohlo způsobit, že někdo zemře? Když se stane, co je pravou příčinou (důvodem) smrti daného člověka?	0 bodů – uvedena vnější příčina úmrtí <i>„nůž, protože to byl zlý člověk“</i> 1 bod – odkazuje na souvislost s lidským tělem, ale neuvádí biologickou příčinu <i>„nůž, protože se ti zařízne do těla“</i> 2 body – zcela explicitní vyjádření biologické příčiny <i>„nůž, protože se ti zařízne do těla, vyteče ti všechna krev, takže zemřeš“</i>

Příloha E – Tabulka č. 5 – Přehled hodnot dosažených skupinou A v rámci 1. části výzkum

SKUPINA A VÝSLEDKY			NEVYHNUTELNOST	PRAKTICKÉ POUŽITÍ	NEZVRATNOST	PŘERUŠENÍ BIOLOGICKÝCH FUNKCÍ	PŘÍČINNOST	Celkové bodové ohodnocení
DÍLČÍ KRITÉRIA								
	Věk	pohlaví	Otázka 1, 2	Otázka 3	Otázka 4, 5	Otázka 6	Otázka 7	
1	4,0	D	2	1	0	0	1	4
2	4,0	CH	2	1	2	2	1	8
3	4,1	D	2	1	2	2	1	8
4	4,1	D	2	1	1	2	1	7
5	4,1	CH	1	2	1	0	0	4
6	4,3	CH	2	0	2	1	0	5
7	4,8	D	2	1	2	2	1	8
8	5,0	CH	2	2	1	2	1	8
9	5,0	CH	2	2	1	2	1	8
10	5,4	D	2	2	1	1	1	7
11	5,4	CH	1	0	1	2	0	4
12	5,6	D	2	2	1	1	2	8
13	5,6	D	2	2	1	2	1	8
14	5,6	D	2	1	1	2	1	7
15	5,8	CH	2	2	2	1	1	8
16	5,9	CH	2	2	1	1	1	7
17	5,9	D	2	1	1	1	0	5
18	5,9	D	2	1	1	1	1	6
19	5,11	CH	2	1	2	2	1	8
20	6,0	D	2	2	2	2	2	10
21	6,2	CH	1	2	2	2	1	8
22	6,3	CH	1	1	2	2	1	7
23	6,6	D	2	2	2	2	1	9
24	6,11	D	2	2	2	2	2	10
25	6,11	D	2	2	1	2	1	8
CELKOVÉ HODNOTY			46	36	35	39	24	180
Max. dosažitelné hodnoty			50	50	50	50	50	250
Procentuální vyjádření			92 %	72 %	70 %	78 %	48 %	72 %
PRŮMĚRNÉ HODNOTY	Ø Věk	11 CH	1,84	1,44	1,4	1,56	0,96	7,2
	5,4	14 D						

Příloha F – Tabulka č. 6 – Přehled hodnot dosažených skupinou B v rámci 1. části výzkumu

Skupina B výsledky			Nevyhnutelnost	Praktické použití	Nezvratnost	Přerušení biologických funkcí	Příčinnost	Celkové bodové ohodnocení
Díličí kritéria								
	Věk	Pohlaví	Otázka 1, 2	Otázka 3	Otázka 4, 5	Otázka 6	Otázka 7	
1	4, 0	CH	1	2	2	2	1	8
2	4, 3	D	2	2	2	2	1	9
3	4, 3	CH	1	1	1	1	0	4
4	4, 7	D	1	1	2	2	0	6
5	4, 11	CH	2	2	0	2	1	7
6	5, 1	CH	1	2	2	2	1	8
7	5, 2	D	2	2	1	2	2	9
8	5, 3	D	1	2	1	1	1	6
9	5, 4	D	2	1	2	2	0	7
10	5, 6	CH	2	2	1	1	1	7
11	5, 7	D	2	2	2	2	1	9
12	5, 7	D	2	1	1	1	1	6
13	5, 8	CH	1	1	0	0	1	3
14	5, 10	D	2	2	2	2	1	9
15	5, 10	CH	1	1	1	1	1	5
16	5, 11	D	2	2	2	2	1	9
17	6, 0	CH	2	2	2	1	1	8
18	6, 2	D	2	2	2	1	2	9
19	6, 3	CH	1	1	2	1	1	6
20	6, 3	D	2	2	1	1	1	7
21	6, 4	CH	2	2	1	2	2	9
22	6, 4	D	2	2	2	2	1	9
23	6, 4	CH	2	2	1	1	1	7
24	6, 10	CH	2	2	2	2	1	9
25	6, 11	D	2	2	2	2	2	10
CELKOVÉ HODNOTY			42	43	37	38	26	186
Max. dosažitelné hodnoty			50	50	50	50	50	250
Procentuální vyjádření			84 %	86 %	74 %	76 %	52 %	74, 4 %
PRŮMĚRNÉ HODNOTY	Ø Věk	12 CH	1, 68	1, 72	1, 48	1, 52	1, 04	7, 44
	5, 6	13 D						

Komentář k tabulkám č. 5 a 6

V prvním sloupci tabulky jsou uvedena pořadová čísla, která byla respondentům přidělena pro snazší administraci. Druhý sloupec přináší informace o věku respondenta, ve třetím je uvedeno jeho pohlaví (CH = chlapec, D = dívka). V dalších sloupcích jsou zaneseny přidělené body k dílčím kritériím. Poslední sloupec uvádí celkové bodové ohodnocení respondenta. Celkové hodnoty za celou skupinu respondentů jsou prezentovány v předposledním řádku. Poslední řádek ukazuje průměrné hodnoty za celou skupinu.

MA1 (32, SŠ) CHLAPEC (4, 6; ZKUŠENOST -)

1. Jaký názor máte na tematiku smrti a umírání, pokud jde o děti předškolního věku?

- Řekli byste, že to je náročné téma?
- Jak vhodné je hovořit s takto starými dětmi o smrti a umírání? Popište mi, prosím, co vás k takovému přesvědčení vede.
- Kdy myslíte, že je na to vhodná doba? (pokud jde o věk / pokud jde o životní události)

Odpověď:

Je to určitě těžké téma, ale na druhou stranu je potřeba s dětmi o tom mluvit, o té smrti, aby měly nějakou představu. Když třeba pak umře zvíře nebo třeba člověk, tak aby věděly, že to je natrvalo. Přijde mi, že v dnešní době počítačových her, násilných seriálů, tak ty děti si myslí, že když někdo někoho píchne nožem, tak ten za chvíli vstane a nic mu není.

Nemusí se o tom mluvit často, ale když se namane nějaká příležitost, třeba nějaká událost, nebo to vidí v pohádce v televizi, tak je dobré si o tom promluvit a nedělat z toho tabu.

2. Byli jste někdy v situaci, kdy se vás dítě ptalo na otázky související se smrtí? Popište mi, prosím, při jaké to bylo příležitosti a jak jste na to reagovali.

- Vybavíte si, jaké konkrétní otázky vám dítě kladlo? Jaké to byly? Popište co nejpodrobněji.
- Využili jste někdy vy sami nějakou příležitost nebo situaci z běžného života (mrtvý pták u cesty, brouček, situace v TV, ...), abyste svému dítěti přiblížili, co to znamená, když je někdo mrtvý, jak se to může stát apod.? Jak to probíhalo? Prosím, popište.
- Využili jste např. nějaké informace nalezené na internetu, v dětské literatuře apod., abyste zodpověděli otázky vašeho dítěte, které se smrti a umírání týkaly? Nebo jste se spolehli na vlastní instinkt a reagovali spontánně?

Můj syn se mě asi ani neptal. On si o tom udělal takovou představu sám, ale stejně pořád nechápe, že to je úplněk konečné. On má představu, že když někdo umře, tak je hodně nemocný a dá se mu ještě pomoci, že potřebuje doktora a když přijde doktor, tak že mu pomůže, že to bude dobrý.

Měli jsme tady na zahradě mrtvého ptáčka, takže jsme si to vysvětlovali, že už nikdy nebude živý a udělali jsme mu hrobeček a že tam leží. U syna je synonymum ke smrti

<p>slovo „chudáček“. Oni tam stáli nad tím hrobečkem toho ptáka a říkali, že je chudáček. Takže mrtvý je pro něj chudáček.</p> <p>To mě nenapadlo, hledat si nějaké informace o tom, jak to dítěti zprostředkovat. Spíš jsem reagovala podle toho, jak on se ptal, rovnou v té konkrétní situaci. Ale že bych si pak zpětně něco vyhledala a zpátky se k tomu rozhovoru vracela, to ne.</p> <p>Včera nám zrovna umřel pes, tak jsem to synovi byla říct. On na to nejdřív nic neříkal, ale pak šel za manželem a ptal se ho, jestli se ten pejsek zranil nebo jestli on ho zranil. A potom ještě říkal, že se na něj hrozně zlobí. Včera jsme ho taky zakopali, ale je to teprve čerstvě, takže si ještě ani nestihl uvědomit, že už tu není.</p>
<p>3. Jak myslíte, že dítě předškolního věku chápe, co to znamená, když je někdo mrtvý?</p>
<p>Můj syn má představu, že ten mrtvý je vlastně hodně nemocný, že nejeví známky života, ale nebere to jako konečnou fázi ... že se zavolá pan doktor a ten mu ještě pomůže</p> <p>Pro něj je to něco jako nemoc, vidí, že lidem se může něco stát, že se můžou zranit, ale nebere to jako konec.</p>
<p>4. Mělo vaše dítě někdy obavy, že umře ono samo nebo někdo blízký? Jak se to projevilo, jak jste reagovali?</p>
<p>Zatím takové obavy u něj nepřišly... on se bojí třeba zranění, ale vyloženě smrti to ne.</p>
<p>5. Chodíte někdy s vašimi dětmi na hřbitov? Proč? Kdy? Jak často?</p>
<ul style="list-style-type: none"> - Hovoříte s dětmi o lidech, příbuzných, blízkých, kteří už nežijí? Jak tyto hovory probíhají, při jakých příležitostech, jak často? - Máte v rodině nějaký rituál či příležitost, kdy vzpomínáte na své blízké, kteří už s vámi nemohou být? Jak do toho zapojujete děti?
<p>Byli jsme na hřbitově párkrát, ale že bychom tam chodili nějak pravidelně, to ne. Když jsme tam šli, tak jsme koupili kytku a já jsem mu řekla, co je hřbitov a proč tam jdeme. Ale on ty lidi, co tam leží, mou babičku a mého dědu ty on vlastně nezažil, takže on tu návštěvu hřbitova nijak nekomentoval.</p>
<p>6. Jaký názor máte na účast takto starého dítěte na pohřbu jemu blízké osoby? Proč si to myslíte?</p>
<p>Tady asi záleží na každém dítěti individuálně, protože vím, že třeba náš syn, tomu by</p>

to asi ještě nedocházelo. Teda taky podle toho, koho by se ten pohřeb týkal. Ale jsou některý děti, který třeba opravdu už chápou tu realitu takovou, jaká je a třeba by je to mohlo poznamenat. Těžko říci takhle obecně. Rozhodně bych nebyla vyloženě proti. Myslím si, že pokud ten rodič se rozhodne, že to dítě by se mělo zúčastnit toho pohřbu, tak proč ne... ten zná to své dítě nejlépe. A i pro to dítě je to taky určité rozloučení a třeba ve starším věku si to uvědomí, že třeba to rozloučení neabsolvoval. Nebo naopak to vytěsni z mysli a nebude si to ani pamatovat. Myslím, že by mělo mít tu možnost.

MA2 (37, VŠ) DÍVKA (5, 7; ZKUŠENOST -)

1. Jaký názor máte na tematiku smrti a umírání, pokud jde o děti předškolního věku?

- Řekli byste, že to je náročné téma?
- Jak vhodné je hovořit s takto starými dětmi o smrti a umírání? Popište mi, prosím, co vás k takovému přesvědčení vede.
- Kdy myslíte, že je na to vhodná doba? (pokud jde o věk / pokud jde o životní události)

Já si myslím, že by se o tom s dětmi mělo mluvit, jako o všech aspektech života, protože to je důležitá součást života. Ale na druhou stranu se k tomu musí přistupovat nějak, aby byly schopné to vstřebat a pochopit, co to znamená, protože pro ty děti je to hrozně abstraktní pojem. Když někdo umře, tak si těžko představí, co se děje. Z toho důvodu by se o tom mluvit mělo, ale takovým způsobem, aby to byly schopny pochopit, co to znamená

2. Byli jste někdy v situaci, kdy se vás dítě ptalo na otázky související se smrtí? Popište mi, prosím, při jaké to bylo příležitosti a jak jste na to reagovali.

- Vybavíte si, jaké konkrétní otázky vám dítě kladlo? Jaké to byly? Popište co nejpodrobněji.
- Využili jste někdy vy sami nějakou příležitost nebo situaci z běžného života (mrtvý pták u cesty, brouček, situace v TV, ...), abyste svému dítěti přiblížili, co to znamená, když je někdo mrtvý, jak se to může stát apod.? Jak to probíhalo? Prosím, popište.
- Využili jste např. nějaké informace nalezené na internetu, v dětské literatuře apod., abyste zodpověděli otázky vašeho dítěte, které se smrti a umírání týkaly? Nebo jste se spolehli na vlastní instinkt a reagovali spontánně?

Mluvili jsme o tom, když nám umřel pes. Museli jsme ji říct, co se stalo, že už ho nikdy neuvidí, ale nikdo blízký z lidí ji ještě neumřel, takže to jsme ještě

nevysvětlovali, jenom u toho psa. To jí bylo hrozně líto, když jsem jí řekla, že už ho nikdy neuvidí. To jí byly 4 roky, a řešila to, co s ním bude, proč už ho neuvidí, kde je, co s ním teď je. Řešila, kde bude, že se musí vykopat hrobeček.

Já jsem jí řekla, že umřel, protože byl nemocný, že to srdíčko mu přestalo bít, to tělíčko už je bez života a musí se pohřbít. Že ona na něj teď může myslet, může si představovat, že je třeba v nebičku a kouká na ní a že tam je s dalšími pejsky. Aby to prostě pro ni nebylo tak fatální, aby to nebyl ten konec a nic dál a takový to prázdno.

Ona to tak nějak přijmula a nehledala jsem si žádné informace, neměla jsem tu potřebu ...taky jsem jí vyprávěla o mém tátovi, když umřel. Ale to ona si nespojí, když ho vlastně nepoznala, to je pro ni abstraktní. To jsou jiné věci ve výchově, které si vyhledám, ale tohle bych hledala a řešila možná až v momentě, kdyby to byl někdo blízký, člen rodiny.

3. Jak myslíte, že dítě předškolního věku chápe, co to znamená, když je někdo mrtvý?

Já si myslím, že jí to ještě nedochází, že to nechápe. Je to pro ni abstraktní věc...

4. Mělo vaše dítě někdy obavy, že umře ono samo nebo někdo blízký? Jak se to projevilo, jak jste reagovali?

O mě má strach. V souvislosti s tím úmrtím psa, se mě ptala, jestli taky někdy umřu. Na to se ptala. To jsem jí řekla, že samozřejmě někdy umřu, ale že doufám, že to bude až za dlouho. Že člověk, když je pak starší, že to souvisí i s koloběhem života, že je to takový cyklus, že všichni jednou umřeme. Ale řekla jsem jí taky, že se tím teď nemusí vůbec zabývat, že to bude až za strašně dlouho.

5. Chodíte někdy s vašimi dětmi na hřbitov? Proč? Kdy? Jak často?

- Hovoříte s dětmi o lidech, příbuzných, blízkých, kteří už nežijí? Jak tyto hovory probíhají, při jakých příležitostech, jak často?
- Máte v rodině nějaký rituál či příležitost, kdy vzpomínáte na své blízké, kteří už s vámi nemohou být? Jak do toho zapojujete děti?

Někdy jdeme na ten hřbitov, ale myslím si, že jí to nedochází. Já jí vysvětlím, že tam leží můj táta a můj děda, že se staráme o ten hrobeček. Tak to ona chtěla třeba jim koupit andělíčka, aby tam měli na hrobečku. Myslím, že jí to přijde jako takové vzpomínkové místo.

6. Jaký názor máte na účast takto starého dítěte na pohřbu jemu blízké osoby? Proč si to

myslíte?

Tak to vůbec nevím, jak bych na tohle reagovala. Vím, že někdo říká, že ten pohřeb je takové to uzavření, že se člověk jako rozloučí s tím zesnulým a nějak se to uzavře. Když to vezmu podle sebe, když mi umřel táta (v dospělosti), tak to pro mě byla hrozná rána. Pak byla nějaká doba a potom byl vlastně ten pohřeb a vím, že pro mě bylo hrozný to znovu otevřít. A úplně nevím, jestli by takhle malé dítě toho mělo být přítomno. Ale umřel tady známý, který měl předškolní vnoučata a ty na pohřbu byly a vím, že to špatně nesly. Kdybych to měla řešit, tak bych se rozhodovala v tu chvíli. Asi možná udělat si takové rodinné malé rozloučení v soukromí...

MA3 (33, SŠ) DÍVKA (5, 2; ZKUŠENOST -)

1. Jaký názor máte na tematiku smrti a umírání, pokud jde o děti předškolního věku?

- Řekli byste, že to je náročné téma?
- Jak vhodné je hovořit s takto starými dětmi o smrti a umírání? Popište mi, prosím, co vás k takovému přesvědčení vede.
- Kdy myslíte, že je na to vhodná doba? (pokud jde o věk / pokud jde o životní události)

Odpověď:

Myslím si, že v první řadě je důležité, jaké to dítě je, protože každý se projevuje nějakým způsobem. Jsou děti, které to přijmou líp než jiné, které jsou třeba citlivější. Když to vezmu podle mých dětí, tak když si vybavím zrovna nedávnou situaci, tak tam to bylo docela těžké. Tam si myslím že si dcera uvědomila, co to znamená. Přeběhla mi přes silnici bez dovolení, nerozhlédla se. Já se na ní zlobila, v tu chvíli jsem měla opravdu strach, takže jsem jí vynadala. Nejdřív jsem jí vysvětlila, že by mohla mít velký „bebí“, ale že by tady mohla být i taková možnost, že by byla v nebičku. Na to se zarazila a plakala asi hodinu. Trošku mi bylo v tu chvíli jasný, proč ji to tak zasáhlo, ale chtěla jsem to slyšet od ní, jestli opravdu pochopila, co by to znamenalo. Až vlastně po té hodině se uklidnila a přišla za mnou a už mi byla schopná říct, že plakala kvůli tomu nebičku. Tak to už mi byl jasný, že pochopila ten následek, že už by vlastně nebyla tady s námi.

I když dědovi a babičce umřel pes, tak ona ho znala a ví, že on je tam někde nahoře a od té doby mezi námi není. Takže si myslím, že už chápe to, že už je to nevratné. Ví,

že ten pejsek už tady nikdy nebude a může na nás koukat tam ze shora. My se o tom bavíme tímhle stylem, že když někdo umře, odejde do nebička a tam na nás kouká ze shora.

Když někde vidíme třeba mrtvé zvířátko, tak ji spíš zajímá, co se mu stalo a proč tady takhle leží. Takže se jí snažím vysvětlit, jaká je možná ta příčina. Když je na silnici, tak ho asi srazilo auto, když pod stromem, tak nejspíš vypadl z hnízda. Snažím se jí přiblížit ty možné okolnosti toho úmrtí, aby věděla ten důvod, proč se to stalo. To pak je možné využít i při vysvětlování, že kdyby ona spadla pod auto, že se jí to taky může stát.

Cíleně jsem si informace nevyhledávala, ale mám doma nějaké knížky, kde se řeší různé otázky výchovy, a je tam i kapitola o smrti, ale tam jsem ještě nedošla. Já myslím, že to vždy vyplyne z konkrétní situace. Nechce jim to člověk říkat tak natvrdo, takže se vždycky snažím to nějak obalit, říci to citlivě a jednoduše.

2. Byli jste někdy v situaci, kdy se vás dítě ptalo na otázky související se smrtí? Popište mi, prosím, při jaké to bylo příležitosti a jak jste na to reagovali.

- Vybavíte si, jaké konkrétní otázky vám dítě kladlo? Jaké to byly? Popište co nejpodrobněji.
- Využili jste někdy vy sami nějakou příležitost nebo situaci z běžného života (mrtvý pták u cesty, brouček, situace v TV, ...), abyste svému dítěti přiblížili, co to znamená, když je někdo mrtvý, jak se to může stát apod.? Jak to probíhalo? Prosím, popište.
- Využili jste např. nějaké informace nalezené na internetu, v dětské literatuře apod., abyste zodpověděli otázky vašeho dítěte, které se smrti a umírání týkaly? Nebo jste se spolehli na vlastní instinkt a reagovali spontánně?

Vždycky je nějaká situace, kdy je možnost jim to nějak přiblížit. Tak to si myslím, že je vhodné ji využít a říci jim to pro ně nějak adekvátním způsobem. Aby ty děti vůbec věděly, co se může stát, aby znaly i ta rizika. Některé děti si vůbec neuvědomují to nebezpečí, nemají zábrany

3. Jak myslíte, že dítě předškolního věku chápe, co to znamená, když je někdo mrtvý?

Ví, že už se nevrátí, ale má to spojené s tím nebičkem. Jak já jí někdy říkám, že ten náš zesnulý pejsek, že se na nás kouká a hlídá nás a někdy se ptá, jak to, že nás vidí. Člověk ji nechá v takové té pohádce, protože je ještě malá a já si říkám, že bych jí to měla podat nějak hezky. Protože mi to přijde jako hodně tvrdý, říct jí, že prostě už není. Mluvíme o tom tak, jako by ještě tak trochu byl (pes), ale už někde jinde a my už

se s ním nikdy neuvidíme

Ona nemá tu smrt spojenou jen s tím stářím, je schopná si uvědomit, že se to může stát komukoli. Tedy i jí.

4. Mělo vaše dítě někdy obavy, že umře ono samo nebo někdo blízký? Jak se to projevilo, jak jste reagovali?

Měla takové obavy o mě, nevím, jestli úplně, že bych mohla umřít. Byli jsme v lanovém centru a šli jsme bez jištění. Já jsem si sama vůbec neuvědomila dopředu, jak náročné to bude. Ona to zvládala docela v pohodě, ale já měla trochu problémy. A to měla takový vytřeštěný výraz a říkala: „maminko já se o tebe bojím, vid' že nespadneš?!“ Nějaký strach tam je. Nevím, ale asi ji nenapadne hned to nejhorší, ale takové to, že stát se mi něco může v tu chvíli jí v té hlavě proběhlo.

5. Chodíte někdy s vašimi dětmi na hřbitov? Proč? Kdy? Jak často?

- Hovoříte s dětmi o lidech, příbuzných, blízkých, kteří už nežijí? Jak tyto hovory probíhají, při jakých příležitostech, jak často?
- Máte v rodině nějaký rituál či příležitost, kdy vzpomínáte na své blízké, kteří už s vámi nemohou být? Jak do toho zapojujete děti?

Na hřbitov, když jdeme, to ona tam vlítne jak čert do betléma. Tenkrát snad když jsme ji tam vzali prvně, tak se myslím zeptala, proč to tady takhle je, proč sem jdeme. To jsem jí říkala, že to byla teda moje babička, maminka jejího dědečka. Ted' ví, že teda my jim tam chodíme dávat tu svíčku, že tedy oni jsou v nebičku a tady na tom hřbitově je na ně taková památka. A že my sem chodíme vzpomínat, zapálíme svíčku a dáme kytičku. Ona je tam taková akční, hned tam vyskočí na tu desku a říká: „mami já to tady zametu“. Já se jí zase snažím ztišit, říkám jí, že tady se nekřičí.

Ona s těmi lidmi ještě nemá tu zkušenost, kdežto u těch zvířátek to je jí jasné, že vykopeš hrobeček a pohřbíš je.

6. Jaký názor máte na účast takto starého dítěte na pohřbu jemu blízké osoby? Proč si to myslíte?

Nejsem úplně zastáncem toho, že by muselo jít na pohřeb. Asi bych ho z toho vynechala...to „školkový“ dítě asi ne... třeba až toho školáka.

Nevím, co by to v ní zanechalo, kdybych ji vzala někam do davu na pohřeb. Třeba z mojí strany rodiny to moc není. Tam jsou ty pohřby takové poklidnější, komorní.

Většinou se nechal zpopelnit, posedělo se v rodinném kruhu, takže pokud se jedná o takové vzpomínkové posezení v rámci rodiny, tak jo. Prostě bych jí vysvětlila, že dotyčný odešel do nebe, my na něj teď tady vzpomínáme, myslíme a uděláme si s ním takovou poslední hezkou chvilku na rozloučenou. Když uvidí mě třeba plakat nebo babičku plakat, tak jí vysvětlím, že mi to je prostě líto a že je mi po něm smutno, a proto se tak loučíme. Ale chodit s ní na ty velké obřady, což třeba bývá z té manželovy strany rodiny, tam bývá hodně lidí a všichni hlasitě pláčou a truchlí nad tou rakví. Tak to by asi z toho byla vyřízená, asi bych to nedělala na takový velký pohřeb, když se silně truchlí. To by z toho mohla mít taky špatné sny. Tam to je náročné i pro mě. Nevím, co by to zanechalo v tak malém dítěti.

MB4 (32, SŠ,) CHLAPEC (5, 1; ZKUŠENOST +)

1. Jaký názor máte na tematiku smrti a umírání, pokud jde o děti předškolního věku?

- Řekli byste, že to je náročné téma?
- Jak vhodné je hovořit s takto starými dětmi o smrti a umírání? Popište mi, prosím, co vás k takovému přesvědčení vede.
- Kdy myslíte, že je na to vhodná doba? (pokud jde o věk / pokud jde o životní události)

Je to náročné, protože nerozumí, nevědí, co to je smrt. Okolí jim furt říká o nebičku, ale oni nerozumí tomu, jak se tam ten mrtví dostane, takže to podle mě ještě nechápou. Určitě by se o tom mělo mluvit, protože nemůžeme dělat, že to (umírání) neexistuje. To nejde, ale asi záleží na způsobu, jak jim to podat.

Měli by vědět, že ta smrt je a že každý umře, že se nemůže stát, že budeme nekonečně dlouho žít. Nevím, jak jim to dobře vysvětlit... asi o tom nebičku, ale myslím, že dost dobře nechápou, jak se tam to tělo dostane a myslím si, že nerozliší ještě rozdíl jako duše a tělo.

Asi nezáleží úplně na věku. Záleží určitě na tom, jestli se s něčím takovým setkají. Jestli jim někdo umře, tak se na to budou ptát. Myslím, že pokud se s takovou situací nesetkají, tak to v tomhle věku ještě neřeší.

2. Byli jste někdy v situaci, kdy se vás dítě ptalo na otázky související se smrtí? Popište mi, prosím, při jaké to bylo příležitosti a jak jste na to reagovali.

- Vybavíte si, jaké konkrétní otázky vám dítě kladlo? Jaké to byly? Popište co nejpodrobněji.
- Využili jste někdy vy sami nějakou příležitost nebo situaci z běžného života (mrtvý pták u cesty, brouček, situace v TV, ...), abyste svému dítěti přiblížili, co to znamená, když je někdo mrtvý, jak se to může stát apod.? Jak to probíhalo? Prosím, popište.
- Využili jste např. nějaké informace nalezené na internetu, v dětské literatuře apod., abyste zodpověděli otázky vašeho dítěte, které se smrti a umírání týkaly? Nebo jste se spolehli na vlastní instinkt a reagovali spontánně?

Řešili jsme to, po manželově smrti.... On nějak věděl, že tatínek je v nebíčku, ale když jsme pak přišli na ten hřbitov, tak nerozuměl tomu, jak může být v tom nebíčku, když má tady ten hrobeček. Na to se mě ptal – kde je teda to tělo? Jak se to tělo dostalo do toho nebíčka? Podle mě teda nerozumí tomu, že to tělo se dá do toho hrobu nebo se zpopelní. Ale že, jak se říká, ta duše odejde do toho nebe.

A třeba na Vánoce a Velikonoce ho hrozně zajímalo, jak to bylo s Ježíšem... to vzkříšení. A to taky hodně řešil, jak se to může stát, že Ježíš vstal potom z mrtvých a jak to, že ty ostatní lidi a ty zvířata to nemůžou. To ho zajímá, ale vysvětlit mu to pořádně nejde, to já neumím.

To on hned jako brečí, on je na tohle hrozně plačtivý. Nemusí ani umřít, stačí, že slyší, že psa porazí auto, nebo že ho někdo opustí někde. Nebo že umře někomu pes a hned to obrečí. Nebo zvířata venku, že zabiju mouchu, to taky řve, když má svůj den. Tak na tohle reaguje brekem.

Když najdeme mrtvého ptáčka, tak mu to taky řeknu, že třeba byl nemocný, proto umřel, že by jinak nepřežil. Tak mi to odsouhlasí, že to tak má být, ale když ho najdeme podruhé, tak fňuká.

Nenapadlo mě, že bych mohla hledat někde nějaké informace, ani mě nenapadlo, že by něco takového mohlo existovat.

3. Jak myslíte, že dítě předškolního věku chápe, co to znamená, když je někdo mrtvý?

Já mu to vysvětluji zrovna na tom manželovi. Teď má zase takové období, že se ptá. S tím teda, že byl nemocný a měl velké bolesti a jeho tělo už ty bolesti nezvládlo a muselo do toho nebíčka. On to zatím vnímá tímto způsobem, ale moc tomu asi nerozumí, a proto se pořád ptá.

4. Mělo vaše dítě někdy obavy, že umře ono samo nebo někdo blízký? Jak se to projevilo,

jak jste reagovali?
<i>Občas o tom mluví, že třeba až umře babička, až já umřu i on, tak umřeme všichni najednou... ale on nechápe ten věkový rozdíl mezi námi...</i>
5. Chodíte někdy s vašimi dětmi na hřbitov? Proč? Kdy? Jak často?
<ul style="list-style-type: none"> - Hovoříte s dětmi o lidech, příbuzných, blízkých, kteří už nežijí? Jak tyto hovory probíhají, při jakých příležitostech, jak často? - Máte v rodině nějaký rituál či příležitost, kdy vzpomínáte na své blízké, kteří už s vámi nemohou být? Jak do toho zapojujete děti?
<p><i>Na hřbitov chodíme. Já třeba sama to nemám ráda chodit tady u nás, kde máme babičky a dědečky, tam chodím jen na ty Vánoce. Ale na ten hřbitov, kde je manžel, tam chodím kvůli němu. Chodíme třeba jednou za dva měsíce, ne abychom tam jezdili každou sobotu.</i></p> <p><i>Synovi se tam líbí, že může zapálit tu svíčku, ale nelíbí se mu to, že děda tam dal fotku manželovu, že tam vidí toho tátu. Ale aby řval, že tam nechte, to ne. Je to pro něj divný, že vidí hrob a tu tátovu fotku... ale doma když vidí tátovu fotku, tak mu to nevadí, jen na tom hřbitově.</i></p> <p><i>Nemáme daný rituál, mluvíme o tom spíše když on si vzpomene a když to potřebuje. Když se to stalo, tak on reagoval až s odstupem času, bylo mu tehdy 3 a kousek. Jak byl manžel často v nemocnici, tak si pořád dál myslel, že je v nemocnici. Ptal se, kde je a vlastně se mu řeklo, že je v tom nebičku, tak plakal a pak dlouho třeba rok nic neřešil. Ale nedávno zničehonic měl stavy, že seděl a brečel, že se mu stýská po tatínkovi. A začíná mluvit o věcech, o kterých jsem si myslela, že si je vůbec nepamatuje... že s tátou bourali s autama, že si hráli s modelínou a takový věci, který třeba dělal s manželem, když mu byly ty dva a půl tři roky. Takže vzpomínky na toho tátu má.</i></p>
6. Jaký názor máte na účast takto starého dítěte na pohřbu jemu blízké osoby? Proč si to myslíte?
<i>Syn nebyl na manželově pohřbu. Myslím si, že takhle malé děti to nepochopí celý ten obřad a tak. Myslím, že pro takhle malé dítě to není vhodné, že mu to dělá v hlavě bordel.</i>

1. Jaký názor máte na tematiku smrti a umírání, pokud jde o děti předškolního věku?

- Řekli byste, že to je náročné téma?
- Jak vhodné je hovořit s takto starými dětmi o smrti a umírání? Popište mi, prosím, co vás k takovému přesvědčení vede.
- Kdy myslíte, že je na to vhodná doba? (pokud jde o věk / pokud jde o životní události)

Myslím si, že náročné téma je to hlavně pro nás dospělé. Když se nás děti ptají, je to pro nás strašně těžký a citlivý, zatímco děti tady tu citlivost vůbec nevnímají. Dětem přijde smrt naprosto normální, přirozená, s tím že samozřejmě si neuvědomují její konečnost. Připadá jim, že to, co umře, zase může obživnout. Dospělí to akorát zvětčují, protože se sami toho bojíme, protože už o smrti máme povědomí

Myslím, že když děti ta smrt potká, když třeba nějaké to zvířátko vidí mrtvé, tak jim to říct. Samozřejmě jim to zjednodušit tím, že spinká, ale že už se nikdy neprobudí. Samozřejmě pokud je k tomu ta příležitost, s tím, že to nějak zjednodušit, že spinká, že je v nebíčku, že už se neprobudí a že ho nic nebolí ... při té příležitosti.

2. Byli jste někdy v situaci, kdy se vás dítě ptalo na otázky související se smrtí? Popište mi, prosím, při jaké to bylo příležitosti a jak jste na to reagovali.

- Vybavíte si, jaké konkrétní otázky vám dítě kladlo? Jaké to byly? Popište co nejpodrobněji.
- Využili jste někdy vy sami nějakou příležitost nebo situaci z běžného života (mrtvý pták u cesty, brouček, situace v TV, ...), abyste svému dítěti přiblížili, co to znamená, když je někdo mrtvý, jak se to může stát apod.? Jak to probíhalo? Prosím, popište.
- Využili jste např. nějaké informace nalezené na internetu, v dětské literatuře apod., abyste zodpověděli otázky vašeho dítěte, které se smrti a umírání týkaly? Nebo jste se spolehli na vlastní instinkt a reagovali spontánně?

Ptal se mě, proč umřel náš pes, co se mu stalo, jestli je v tom nebíčku, jestli jenom spinká, jestli ještě někdy přijde k nám. Když třeba umřel děda, tak to ještě ani tak nevnímá, ale když umřela babička, to už byl starší, se ptal, proč jsem plakala. Vrtalo mu to hlavou, ptal se, jestli babička tam má třeba teplo a takové věci.

Sama jsem žádnou situaci nevyužila, až když mu umřela ta blízká osoba (babička). Když jsme potkali někde mrtvého ptáka, mrtvé zvíře, tak samozřejmě jsem mu řekla, že je mrtvý, že spinká. Ale nebyly to nějak hlubší rozhovory, na to je asi ještě malý, takže se ho to začalo dotýkat až letos, když umřela ta babička, předtím ho to nějak

nezajímalo.

Nenapadlo mě to cíleně si hledat informace, to spíš bylo úplně náhodou, že na mě na internetu vyskočil nějaký článek, tak jsem si ho v té souvislosti přečetla. Ale vyhledávat si cíleně informace, to mě nenapadlo. Vzhledem k tomu, že jsem o tom slyšela něco v rámci svého studia, tak jsem si spíše spojila to, co už vím s tím, jak mi to vyplynulo ze situace. V tom článku jsem se samozřejmě dozvěděla to, že mluvit o smrti je přirozené a nemáme se bát a skrývat svoje pocity.

Kdykoli mi jdeme na hřbitov, když řeknu, že jdeme zapálit dědečkům svíčky, tak o tom mluví. Teď mu stále vrtá hlavou, že ten, kdo je starej, tak umře. My pak někde vidíme starého člověka a on mi říká, že ten člověk je starej a že umře. Pořád se bojí, aby babička neumřela, když mi řekneme, třeba i o sobě „já už jsem stará, mě všechno bolí“, tak první, co mi řekne „ale neumřeš mami.“

Máme starého psa, takže o něm to říká tak 3x denně, že je starý, a proto brzo umře... prostě to má spíše ve spojitosti s tím stárím...

Teď s oblibou střílí, to se naučil od kluků ve školce, to zase nevnímá jako smrt, že by umřel, ten, kdo je zastřelený.

3. Jak myslíte, že dítě předškolního věku chápe, co to znamená, když je někdo mrtvý?

Já si myslím, že náš syn to má takové rozpolcené. My mu říkáme, že babička s dědou na nás koukají z nebička, z mráčku, ale pak jdeme na ten hřbitov, takže on to tak jako nechápe. Proč by měla být v nebi, když leží v tom hrobečku na hřbitově a chodíme tam. On tak jako bojuje vnitřně s těmi pocity. Si myslím, že nechápe, kde jsou doopravdy, ale myslím, že už chápe tu konečnost, že už jako nepřijdou mezi nás.

Ale nechápe to, proč by měli být v tom nebi, když jsou na hřbitově. To jim říkáme my dospělí, nechtěla jsem mu to říkat tak na surovo, že prostě umře a už nic není.

4. Mělo vaše dítě někdy obavy, že umře ono samo nebo někdo blízký? Jak se to projevilo, jak jste reagovali?

Myslím, že o sebe obavy neměl nikdy. Co se týče ostatních, tak to má spojené s tím stárím, tak právě, když jsem řekla, že „už jsem stará a všechno mě bolí“, tak mi řekl „ale neumřeš maminko, budeš tu furt se mnou“. Nebo když jsem ze srandy řekla „já z tebe umřu“ a on z toho byl úplně vyděšený, to mě předtím vůbec nedošlo, že by to

mohl vzít vážně. Ale o sebe neměl nikdy tu obavu. Myslím, že to má tak, že on je malý, tak proč by měl umírat, on starý není.

5. Chodíte někdy s vašimi dětmi na hřbitov? Proč? Kdy? Jak často?

- Hovoříte s dětmi o lidech, příbuzných, blízkých, kteří už nežijí? Jak tyto hovory probíhají, při jakých příležitostech, jak často?
- Máte v rodině nějaký rituál či příležitost, kdy vzpomínáte na své blízké, kteří už s vámi nemohou být? Jak do toho zapojujete děti?

Na hřbitov se snažíme chodit tak jednou za dva měsíce, nicméně někdy to nevychází.

S tím vzpomínáním, to, když mě třeba napadne, tak si řeknu „ty už jsi velký a co už umíš, to by děda koukal“. Mám i takový ty spojení, že když jí mandarinky, vzpomenu si na babičku, protože ona mu je vždycky dávala. Prostě když na to v běžném rozhovoru přijde řeč, na něco, co mi je připomene, tak v souvislosti s tím o tom mluvím...

Jinak nějaký rituál vzpomínkový to mi nemáme. Řeknu třeba, že dneska by měl děda narozeniny, ale nemáme to spojené s nějakou konkrétní opakovanou činností. My jim dáme třeba tu kytku na hřbitov, ale není to nějaká společná rodinná akce.

6. Jaký názor máte na účast takto starého dítěte na pohřbu jemu blízké osoby? Proč si to myslíte?

Já si myslím, že ani ne, když to vezmu podle našich dětí. Neteři bylo 5 let, ale na pohřbu taky nebyla. Ne proto, abychom je nezatěžovali tím uvažováním o smrti, ale spíš, aby neviděli plakat všechny okolo. Nepřijde mi to jako prostředí vhodná pro děti. Všichni jsou tam ubrečení a strhaní a myslím si, že děti se tím akorát vnitřně stresují. Proč všichni plakali a co se stalo. Ano, řekneme jim, co se stalo, že ten dotyčný zemřel, ale nemusí být tak malé děti při takové věci. Tím ještě by se neměli trápit. Naše děti byly třeba potom pohřbu na takovém rodinném rozloučení, to my tady ty vesnice máme takové tradiční rozloučení po pohřbu. Tam byly, to jsme se sešli a vzpomíná se na někoho a už je trochu veseleji, ale ten obřad a ty černý obleky na to jsme je sebou nebrali.

Nedávno jsme byli na pohřbu jednomu známému a byla tam dvouletá holčička. Tak jsme se i trochu lekli, ona byla celá vykulená ani nevěděla, co se děje. Toho zesnulého dříve znala, ale nebyl mezi nimi asi moc blízký vztah. Všichni jsme si říkali, že je to takové divné, vidět tam to malé dítě. Nevím proč, máme to zakořeněné. Ona

byla teprve dvouletá, tak si to asi ještě vůbec neuvědomovala, Spíš pro ni neměli hlídání, tak ji vzali s sebou.

Já jako malá, to mi bylo asi 3,5 jsem taky byla na pohřbu prababičky. Pamatuju si, jak všichni byli v tom černým v té místnosti a všichni byli uplakaní. Když si to vybavuju, tak je to takový divný pro mě pořád do teď. Proto asi bych ty svoje děti tam vzala, raději až budou větší.

MB6 (VŠ, 35) DÍVKA (4, 1; ZKUŠENOST +)

1. Jaký názor máte na tematiku smrti a umírání, pokud jde o děti předškolního věku?

- Řekli byste, že to je náročné téma?
- Jak vhodné je hovořit s takto starými dětmi o smrti a umírání? Popište mi, prosím, co vás k takovému přesvědčení vede.
- Kdy myslíte, že je na to vhodná doba? (pokud jde o věk / pokud jde o životní události)

Řekla bych, že téma je to zcela přirozené, náročné pouze v tom, jak tu definitivnost dětem co nejvíce přiblížit.

Smrt je pro mě stejně přirozená jako život, stvoření, růst a vývoj. Je to smutná část, konec, tma a pro nás neznámo, ale jsem přesvědčená, že je to důležité téma, které by se nemělo opomínat. Chodit na pohřby, loučit se, na smrt děti připravovat v případě třeba dlouhodobé nemoci apod.

Téma smrt je u nás již delší dobu v denní „pohotovosti“. O smrti se bavíme, když prohlížíme staré fotky, když jsme na výstavě, jejíž autor již zemřel, nebo když se mluví o zvířatech.

Před rokem nám zemřela milovaná babička, kterou máme v bytě na několika fotkách a o které mluvíme a já na ni vzpomínám a vyprávím o ní. Mluvíme s dcerou o hřbitovech, proč tam chodíme a nosíme květiny, vzpomínáme. Co se může stát, když se někdo hodně zraní nebo je vážně nemocný. Nechci ji děsit, ale nechci ji ani tvrdit že někdo navždy usne. Je to nesmysl.

Ve školce jsem měla čtyřleté děvčátko, které přišlo o tatínka. Maminka ji řekla, že tatínek zemřel a už ho nic nebolí. Bude mít pohřeb a bude v krabičce (rakvi). Já běžela plakat do kuchyně, ale ona měla jasno. Tatínkovi už je dobře. Co se smrti týče,

<i>asi nejde najít ideální dobu kdy o tom s dětmi mluvit. Nebo možná jo. Když se ptají.</i>
<p>2. Byli jste někdy v situaci, kdy se vás dítě ptalo na otázky související se smrtí? Popište mi, prosím, při jaké to bylo příležitosti a jak jste na to reagovali.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Vybavíte si, jaké konkrétní otázky vám dítě kladlo? Jaké to byly? Popište co nejpodrobněji. - Využili jste někdy vy sami nějakou příležitost nebo situaci z běžného života (mrtvý pták u cesty, brouček, situace v TV, ...), abyste svému dítěti přiblížili, co to znamená, když je někdo mrtvý, jak se to může stát apod.? Jak to probíhalo? Prosím, popište. - Využili jste např. nějaké informace nalezené na internetu, v dětské literatuře apod., abyste zodpověděli otázky vašeho dítěte, které se smrti a umírání týkaly? Nebo jste se spolehli na vlastní instinkt a reagovali spontánně? <p><i>Ptala se mě, proč umřela babička a kde je teď. Občas dcera vidí ve filmu situaci, kdy je někdo zraněný nebo zemře. Mluvíme o tom, především protože ona to chce...ptá se proč“.</i></p> <p><i>Reaguji spontánně podle situace. Zatím na ni s odpověďmi stačím</i></p>
<p>3. Jak myslíte, že dítě předškolního věku chápe, co to znamená, když je někdo mrtvý?</p> <p><i>Myslím, že si ještě nedokáže představit tu absolutnost. Definitivnost. O babičce mluví ve smyslu, jako by stále někde byla.</i></p>
<p>4. Mělo vaše dítě někdy obavy, že umře ono samo nebo někdo blízký? Jak se to projevilo, jak jste reagovali?</p> <p><i>Že by měla nějaké obavy o mě nebo o sebe, to neměla.</i></p>
<p>5. Chodíte někdy s vašimi dětmi na hřbitov? Proč? Kdy? Jak často?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Hovoříte s dětmi o lidech, příbuzných, blízkých, kteří už nežijí? Jak tyto hovory probíhají, při jakých příležitostech, jak často? - Máte v rodině nějaký rituál či příležitost, kdy vzpomínáte na své blízké, kteří už s vámi nemohou být? Jak do toho zapojujete děti? <p>Odpověď:</p> <p><i>Chodíme na hřbitov cca 1x za dva měsíce, upravit hrob babiček, zavzpomínat, na procházku. Především na svátky a při změnách ročních období. Při té příležitosti vzpomínáme. Ale i si povídáme o lidech, kteří jsou pohřbení v dalších hrobech, nejen příbuzní. Sřípky z těchto rozhovorů si dcera často vybavuje při jiných příležitostech a často se k nim vrací.</i></p>

Na dušičky zapalujeme svíčky na hřbitově i doma. A u toho vzpomínáme. Na Vánoce vzpomínáme, u fotek vzpomínáme.

6. Jaký názor máte na účast takto starého dítěte na pohřbu jemu blízké osoby? Proč si to myslíte?

Pokud je to blízká osoba, tak bych je na pohřeb vzala. Myslím, že je důležité, aby si to dítě odžilo. Rozloučilo se. Jejich emoce je nezlomí tak jako dospělí, a tak si myslím, že to pro ně nemusí být nijak traumatické. Dceři byly tehdy necelé tři roky a v té době to ještě nijak neřešila.